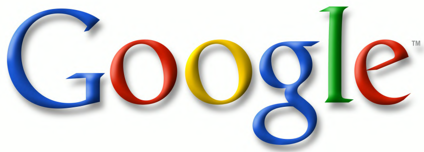
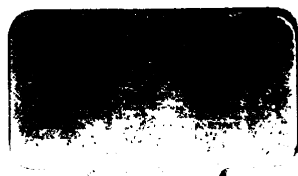

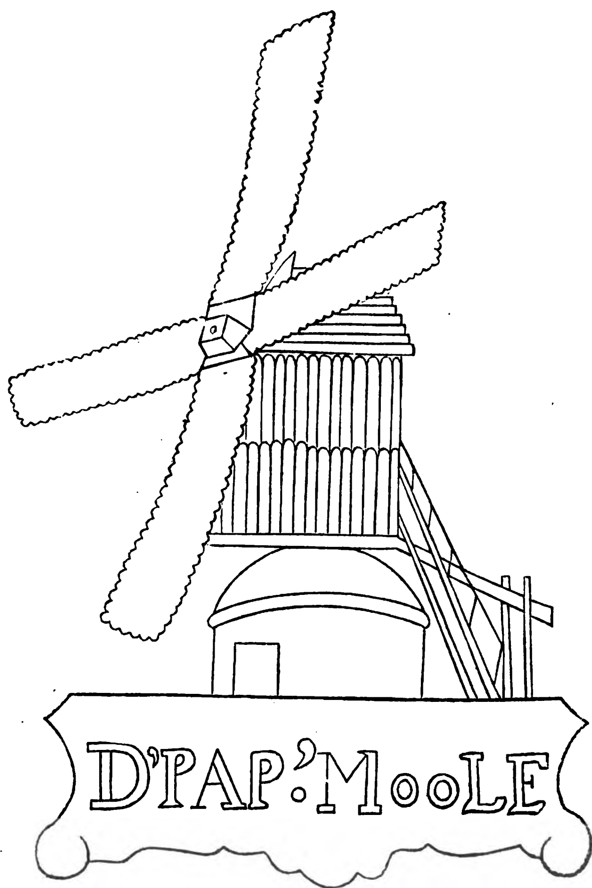
HET PAPIER

IN DE NEDERLANDEN GEDURENDE DE MIDDELEEUWEN,

INZONDERHEID IN ZEELAND,

DOOR

Mr. J. H. DE STOPPELAAR.

MIDDELBURG.
J. C. & W. ALTORFFER.
1869.

HET PAPIER

IN DE NEDERLANDEN GEDURENDE DE MIDDELEEUWEN,

INZONDERHEID IN ZEELAND,

DOOR

MR. J. H. DE STOPPELAAR.

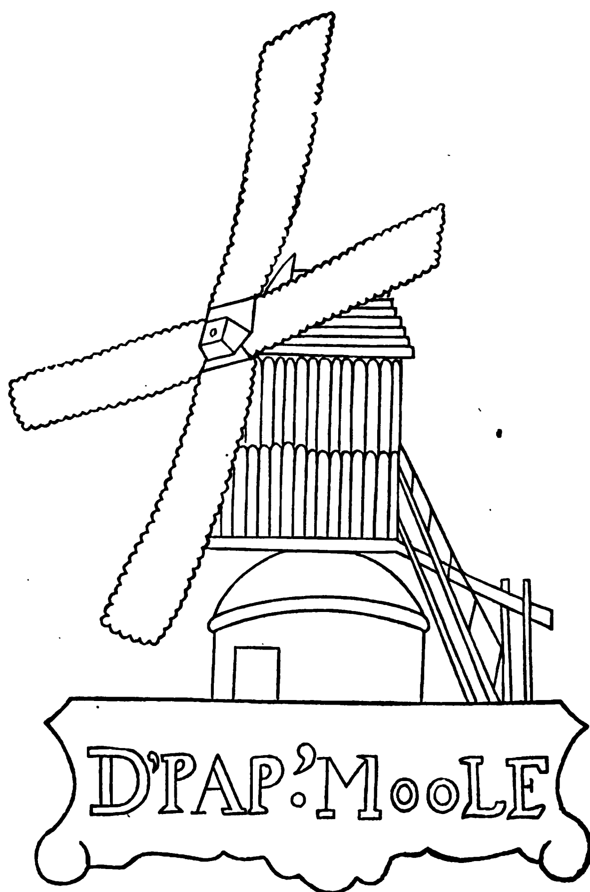
HET PAPIER

IN DE NEDERLANDEN GEDURENDE DE MIDDELEEUWEN,

INZONDERHEID IN ZEELAND,

DOOR

MR. J. H. DE STOPPELAAR.

MIDDELBURG.
J. C. & W. ALTORFFER.

1869.

15·7·1905
LIBRARY

HET PAPIER

IN DE NEDERLANDEN GEDURENDE DE MIDDELEEUWEN,

INZONDERHEID IN

ZEELAND,

DOOR

Mr. J. H. DE STOPPELAAR.

Het papier, dat in den loop der eeuwen den gewigtigsten invloed op den gang der beschaving heeft uitgeoefend, als het krachtigste hulpmiddel tot bevordering van kennis en wetenschap, en zonder hetwelk ook nijverheid en kunst nimmer dien hoogen trap van ontwikkeling zouden hebben bereikt, dien zij thans hebben ingenomen, verdient ten volle de eerste plaats, die daaraan in *Het boek der uitvindingen* [1]) wordt toegekend. Niet alleen in dat werk, maar ook in vele andere geschriften zoo van vroegeren als van lateren tijd, wordt de geschiedenis van het papier en hetgeen daarmede in verband staat breedvoerig behandeld. Door den rijkdom der stof is het onderwerp echter verre van uitgeput en blijven nog vele punten tot nader onderzoek over. Vooral is dit het geval met betrekking tot het archiefwezen; van de talrijke schrijvers over de diplomatiek hebben

---

[1]) *Het boek der uitvindingen, ambachten en fabrieken*, met eene voorrede van dr. J. BOSSCHA Jr., te Leiden bij A. W. SYTHOFF uitgegeven, en waarvan in 1867 een derde druk is verschenen, opent de reeks zijner lezenswaardige opstellen met eene zaakrijke geschiedenis van het papier.

slechts enkelen hunne aandacht op het papier, als onderdeel van die wetenschap, gevestigd en geen hunner heeft daarvan opzettelijk zijne studie gemaakt door bij voorbeeld de bijzondere kenmerken en de herkomst der verschillende soorten na te gaan, om daardoor den tijd en de plaats van betwiste stukken met meerdere zekerheid te kunnen bepalen. De nasporingen van de meesten betroffen hoofdzakelijk den oorsprong van het papier en het eerste gebruik, dat daarvan in Europa is gemaakt. Anderen beschouwden het meer als handelsartikel of hielden zich uitsluitend met het technisch gedeelte bezig. Enkelen, vooral in den laatsten tijd en daaronder voornamelijk onze landgenooten, maakten hunne onderzoekingen dienstbaar aan de beslissing van het geschil over de uitvinding der boekdrukkunst, sinds welke, voor de gansche menschheid zoo belangrijke, gebeurtenis de onschatbare waarde van het papier zich eerst in haren onmetelijken omvang heeft doen kennen.

Even als bij iedere uitvinding moesten ook bij die van het papier vele eeuwen verloopen, eer het door trapsgewijze verbetering de volmaaktheid bereikte. Na de bekende surrogaten van hout, klei, steen, metaal, ivoor, was en dergelijken, die den mensch niet enkel in den natuurstaat of in de tijden van barbaarschheid, maar zelfs bij de zich langzamerhand ontwikkelende beschaving, nog langen tijd als het meest gereede voermiddel zijner gedachten hebben gediend, werd al voor duizenden jaren door de Chinezen de kunst ontdekt om uit zekere plantaardige bestanddeelen een vrij goed papier te bereiden. Weldra wist ook de Egyptiër aan de boorden van den Nijl uit de taaije vezels van de welige papyrusplant het daarnaar nog zoo genoemde papier te vervaardigen. Zijne kunst, waarvan de sporen reeds ten tijde van Mozes aanwezig zijn, werd onder de regering van Alexander den Groote tot de meeste volkomenheid gebragt en riep eenen uitgebreiden handel in het leven, waarvan eerst Memphis en later Alexandrië het middelpunt was. Voor

het westen werd Rome allengs de stapelplaats van dit voor de behoefte der zamenleving bij de toenemende beschaving onmisbaar geworden artikel.

Te gelijker tijd, doch in mindere mate, werd ook gebruik gemaakt van het perkament, dat omstreeks 200 jaren voor Christus te Pergamus, onder koning Eumenes uitgevonden, echter voor het dagelijksche leven minder geschikt en door zijne kostbaarheid en schaarschheid minder gezocht, op den duur weinig afbreuk deed aan het Egyptisch papier, zoo lang dit bij genoegzame hoeveelheid en voor matigen prijs op de hoofdmarkten was te verkrijgen.

Bij de verovering van Samarkand, in 704, hadden echter de Arabieren een nieuw soort van papier leeren kennen, dat in vele opzigten, vooral door meerderen glans en door grootere witheid, het oude fabriekaat verre overtrof [1]). Toen nu in vervolg van tijd de zoo noodige grondstof in Egypte begon te ontbreken en het land zelf in de magt der Arabieren was gevallen, wier heerschappij zich weldra over de noordkust van Afrika, Sicilië, Italië en een groot deel van Spanje uitstrekte, drong ook dit, uit de vezels van de ruwe boomwol vervaardigde en daarnaar zoo genoemde katoenpapier, langzamerhand in Zuid- en Midden-Europa door. Nog geruimen tijd streed het Egyptisch papier om den voorrang; eerst in de elfde eeuw was het voor goed uit ons werelddeel verdwenen [2]).

---

[1]) „In urbe Samarcanda praecellit chartae nitidissimae usus, quae tantum ibi et in Sinis reperitur, unde Arabes Mahometani, ea in suam ditionem redacta, conficiendae chartae artificium acceperunt." Casiri in *Bibl. Arab. Hisp.* tom. II. Madrid 1770, fol. 9. „Samarcandam cunctas inter Asiae urbes magnitudine atque amoenissimo prospectu fuisse celebratissimam, sed non minus quoque illustrem pernitidae chartae fabrica, quam Arabes deinde tum in suam regionem, tum in Africam transtulerunt, postquam Catibah Ben Moslеме, anno Egire 85, id est Christi 704, Samarcandam expugnasset." Vaassen, *Epist. ad Meerm.*, pag. 10, 11.

[2]) Men vindt een goed geslaagd facsimile van Egyptisch papier in het

Middelerwijl hadden de Arabieren zich de nieuwe kunst eigen gemaakt en te Ceuta, op de kust van Afrika, den hoofdzetel van hunne industrie gevestigd, die in het tegenover gelegen Spanje, waar de beoefening der wetenschap aan de hoven der Moorsche koningen zulk eene hooge vlugt had genomen, voortdurend eenen ruimen aftrek vond. De mededinging der Mooren bleef echter niet achterwege; al spoedig grondden zij zelf in het koningrijk Valencia te Xativa, thans San Felipe, eene papiermakerij, die volgens de verklaring van eenen tijdgenoot, den Arabischen geschiedschrijver EDRISI, in het jaar 1050 een uitmuntend, onvergelijkelijk papier in den handel bragt [1]). Het was naar alle waarschijnlijkheid de eerste fabriek, die in Europa gesticht werd; weldra werd zij gevolgd door nog anderen, waarvan die te Toledo en in de hoofdstad Valencia de voornaamste waren.

Ook op Sicilië, waar het katoen tot de voortbrengselen van het land behoort, hadden de Saracenen al vroegtijdig de nieuwe kunst overgebragt, die er vele en vlijtige beoefenaars vond [2]). Weldra bepaalde zich dan ook het gebruik van het katoenpapier niet enkel tot het eiland, maar breidde zich uit over gansch Italië; de gewigtigste documenten, belangrijke staatsstukken, zelfs pauselijke bullen werden er op geschreven, tot dat in het jaar 1225 keizer FREDERIK II het bevel uitvaardigde, dat men voortaan voor alle openbare bescheiden zich van het perkament moest bedienen [3]). Was

---

Nouveau traité de diplomatique par deux réligieux Bénédictins, tom. I, pag. 486, welke schrijvers aan dit soort van papier een afzonderlijk hoofdstuk hebben gewijd; chap. V, pag. 484—502.

[1]) SCHERIF AL EDRISI, *Geographus Nubiensis*, *Liber relaxationis animi curiosi climatis*, Parisiis 1619, IV, p. I, pag. 160. „Saetaba autem urbs est venusta — — In ipsa praeterea conficitur papyrus praestantissima et incomparabilis." Vergelijk *Epist. ad Meerm.*, p. 88.

[2]) Zie DU FRESNE, *Glossarium* in voce *charta cuttunea* en de daar aangehaalde plaats uit ROCCHI PIRRI, *Sicilia sacra*, lib. IV, pag. 92.

[3]) *Constitutiones Siculae* FRIDERICI II *Imperatoris Rom. a°.* 1221 *vulgatae*, lib. I, tit. 78. *Epist. ad Meerm.*, p. 4. In 1205 had paus INNOCENTIUS

de reden van dit gebod hoofdzakelijk hierin gelegen, dat zelfs het beste papier in duurzaamheid verre achterstond bij het perkament; welligt moet van den anderen kant ook de aanleiding daartoe worden gezocht in de omstandigheid, dat men minder zorgvuldig in de keuze der grondstof was geworden en daartoe niet altijd zuiver katoen of de vezels dier plant gebruikte; althans lompen en lappen van afgedragen kleederen waren al in het begin der twaalfde eeuw een niet onbekend surrogaat, dat den eerwaardigen abt van Cluny bijna den smaak voor het lezen van boeken benam [1]).

Met den val der Moorsche rijken in Spanje ging de papierindustrie aldaar in handen der christenbevolking over. De enkele Moorsche fabriekanten, die in Valencia waren achtergebleven, moesten van het door hen gemaakte papier eene belasting betalen, van welke de christenen waren vrijgesteld [2]). Op die wijze geraakten dezen in het bezit van den alleenhandel, zeer ten nadeele van het fabriekaat, dat al spoedig zijne oude vermaardheid verloor en binnen het tijdsverloop van eene eeuw zoo slecht was geworden, dat koning Pedro II van Arragon, in 1338, zich verpligt zag door strenge verordeningen tegen den verderen achteruitgang te waken van eenen tak van nijverheid, die te Xativa en te Toledo nog vrij beduidend was en door zijne wijze maatregelen van den ondergang werd gered [3]).

Aan deze zijde der Pyreneën, in Frankrijk, vindt men

III al dergelijk gebod aan de geestelijken van Gandersheim gegeven. Tot den nieuweren tijd werd het overal nageleefd.

[1]) Petrus Venerabilis, die in 1157 als abt te Cluny stierf, liet zich in zijn *Tractatus contra Judaeos*, geschreven in het jaar 1120, aldus uit: „Sed cujusmodi librum? Si talem, quales quotidie in usu legendi habemus, utique ex pellibus arietum, hircorum vel vitulorum, sive ex biblis vel junciis orientalium paludum, aut certe *ex rasuris veterum pannorum*, seu ex qualibet alia forte viliore materia compactos."

[2]) Men vindt deze Fori of wetten medegedeeld in de *Epist. ad Meerm.*, pag. 60, 147—153.

[3]) Zie *Epist. ad Meerm.*, l. c.

al voor het einde der 12de eeuw de sporen van papiermakerijen [1]). Het voorbeeld, in het naburige Spanje gegeven, wekte tot navolging op en het duurde niet lang, of de fabrieken te Troyes en te Essonne maakten den invoer van daar onnoodig [2]).

In Italië was eene der oudste fabrieken die van Fabriano in de mark van Ancona, welke tegen het midden der 14[e]. eeuw reeds eenen grooten omvang had en papier van allerlei formaat en hoedanigheid afleverde [3]). Omstreeks denzelfden tijd bloeide ook in het Venetiaansche dergelijke inrigting te Treviso, die in het jaar 1366 al met belangrijke voorregten was begunstigd [4]).

Uit de hiervoren aangehaalde woorden van den abt van Cluny zagen wij, dat in zijnen tijd de deugdelijkheid van het papier veel te wenschen overliet, hetgeen door hem aan de inmenging der katoenen lompen werd toegeschreven, wat echter op zich zelf aan het fabriekaat niet zoude hebben geschaad, zoo de wijze der bereiding doelmatiger ware ge-

---

[1]) „En 1189 RAYMOND GUILLAUME, évèque de Lodève, donne à RAYMOND DE POPIAN plein pouvoir de construire sur l'Hérault un ou plusieurs moulins à papier." PAUL LACROIX (bibliophile JACOB) *Histoire de l'imprimerie et des arts et professions, qui se rattachent à la typographie*, pag. 38.

[2]) Zij bloeiden daar reeds in de 13de eeuw. Zie M. PAYEN, *Les industries chimiques etc.* in de *Revue des deux mondes*, 1867, 15 Decembre, pag. 836.

[3]) Opmerkelijk is hetgeen BARTOLUS in zijn boek *De insigniis et armis*, omstreeks 1340 geschreven, van die fabriek zegt: „In marchia Anconitana est quoddam nobile castrum, cujus nomen Fabrianum, ubi artificium fabricandi chartas de papyro principaliter viget. Ibique sunt aedificia multa ad hoc, et ex quibusdam artificiis meliores chartae veniunt, licet etiam in aliis faciat multum bonitas operantis; et ut videamus, hic quolibet folium chartae habet suum signum, per quod significatur, cujus aedificii est charta." o. l. rubr. 8.

[4]) Geen oud papier of snippers mogten uit Venetië worden uitgevoerd, maar alles moest naar den papiermolen van Treviso worden gebragt, zoo het heet: „pro bono et utilitate artis cartarum, quae fit in Tarvisio et maximam confert utilitatem communi nostro." Bij brieven d.d. 19 Augustus 1366. TIRABOSCHI, *Storia della letteratura Italiana*, tom. V, p. 78.

weest. Eene eeuw later was het in Spanje nog erger gesteld, ofschoon daar de zuivere grondstof in overvloed voorhanden was.

De schuld moet echter niet zoozeer in de welligt minder geworden hoedanigheid van het fabriekaat worden gezocht; zij lag hoofdzakelijk in den aard van het papier zelf, dat, als zeer zacht, oneffen, vezelig en breekbaar, niet dan met penseelen en dan nog met de grootste voorzigtigheid kon worden beschreven. Het was daardoor langzamerhand geheel ongeschikt geworden voor een tijd, waarin de beoefening der wetenschap niet enkel in de kloosters werd behartigd, maar ook daar buiten den lust van velen had opgewekt, wier zucht naar kennis voortdurend werk aan de tallooze afschrijvers van boeken verschafte.

De steeds vooruitgaande menschelijke geest had behoefte aan iets anders en iets beters; even als voor vier of vijfhonderd jaren het Egyptisch papier, had ook nu het katoenpapier uitgediend [1]).

De ondervinding had geleerd, dat uit lompen van linnen kleederen, welke toevallig of met opzet onder die van wollen of katoenen stoffen waren geraakt, een veel witter en steviger papier kon worden bereid. Weldra liet men in de landen, waar vlas en hennep meer dan katoen verbouwd werden, laatstgenoemde grondstof als hoofdbestanddeel van het papier geheel achterwege en gebruikte men daartoe uitsluitend eerstbedoelde gewassen, die ten laatste door de draden van het linnen werden vervangen.

---

[1]) Zie over het katoenpapier het hiervoren aangehaalde *Traité de diplomatique* van DD. TASSIN en TOUSTAIN, t. I, chap. VII, pag. 516—525. In de collectie van VAN HASSELT, in de maand December van het jaar 1861 te Arnhem in publieke veiling gebragt, kwamen vier monsters katoenpapier van 1339 voor; de gansche verzameling werd aangekocht door de heeren MULLER en NYHOFF en door dezen later buiten 's lands verkocht. Het katoenpapier hield zich nog hier en daar in Europa staande tot het einde der 14e. eeuw.

Hierdoor was eene groote omwenteling in de papierindustrie teweeg gebragt en tevens de weg gebaand voor de boekdrukkunst, die kort daarop uitgevonden, met een zoo gebrekkig papier, als het oude Egyptisch en katoenpapier, zeker niet zoo spoedig en zoo heerlijk zoude geslaagd zijn.

De vraag, wanneer het alzoo uit linnen lompen vervaardigd papier het eerst in Europa bekend geworden of gebruikt is, heeft langen tijd een aantal geleerden bezig gehouden. In navolging van hetgeen reeds in 1744 en 1755 door de akademiën te Halle en te Goettingen was gedaan [1]), loofde onze GERARD MEERMAN in 1762 uit zijne eigen middelen een prijs van vijf-en-twintig gouden dukaten uit voor de beste beantwoording dier vraag [2]). Een geleerde Spanjaard, GREGORIO MAJANS van Oliva, onderscheidde zich het meest in dien letterstrijd en behaalde den prijs: de uitslag van zijn onderzoek was, dat men ten hoogste tot de laatste helft der 13de eeuw tot het linnenpapier konde opklimmen, hetwelk toen nog veelal met katoen werd vermengd. Ten onregte werd echter de eer der ontdekking door MAJANS aan zijne landgenooten toegeschreven; bij den hiervoren reeds vermelden achteruitgang der fabrieken in Spanje, die eerst later haren ouden roem herwonnen, was ook zulk eene verbetering aldaar omstreeks dien tijd niet te verwachten [3]).

---

1) Het vraagstuk was het eerst te berde gebragt door den Stettinschen leeraar JOH. SAM. HERING, wiens *Cogitationes, quo primum tempore hodierna charta, quae ex fragmentis linei conficitur, inventa fuerit* etc., in 1736 te Stettin zijn verschenen.

2) Tallooze nasporingen in de archieven en boekerijen van Spanje, Italië, Duitschland en Frankrijk zijn daarvan het gevolg geweest. De belangrijkste uitkomsten van dat onderzoek, door hetwelk evenwel geen volkomen zekere resultaten zijn verkregen, zijn in het jaar 1767 openbaar gemaakt door JACOBUS VAN VAASSEN in de door hem bezorgde, hiervoren reeds meermalen aangehaalde G. MEERMANNI *et doctorum virorum ad eum epistolae atque observationes de chartae vulgaris seu lineae origine.*

3) Deze meening wordt ook gedeeld door JOH. GOTTL. IMMAN. BREITKOPF, wiens scherpzinnig en geleerd *Versuch, den Ursprung der Spielkarten, die*

Waarschijnlijk zal na vele, aanvankelijk minder bevredigende proefnemingen, het eerste, zuiver linnenpapier in Italië uit de bloeijende fabrieken van Fabriano voortgekomen zijn; van daar vervolgde het zijnen weg naar Frankrijk en geraakte inmiddels ook in Duitschland bekend, waar de grootste industriëlen der middeleeuwen, de FUGGERS te Augsburg, ongetwijfeld ook hunne papiermakerijen aan den Sinkelbach hebben gehad, ofschoon geen zekere berigten daarvan tot ons zijn gekomen [1]).

Dit is eveneens het geval met het door handel en nijverheid niet minder bloeijende Neurenberg, dat al vroeg in de middeleeuwen onder zijne talrijke fabrieken die tot het vervaardigen van papier niet zal hebben gemist [2]). De eerst bekende, groote papiermolen werd er in het jaar 1390 opgerigt door het regeringslid ULMANN STROMER, met behulp van Italiaansche en Duitsche arbeiders, welke laatsten dus evenmin vreemdelingen kunnen geweest zijn in eenen tak van nijverheid, die na den krachtigen stoot, daaraan door den Neurenbergschen patriciër en zijne gezellen gegeven, tegen het begin der 15de eeuw, alom in Duitschland aan beken en rivieren op grooter en kleiner schaal werd uitgeoefend [3]).

Einführung des Leinenpapieres, und den Anfang der Holzschneidekunst in Europe zu erforschen, in 1784 te Leipzig het licht zag. Dit en meer andere, zeer zeldzame en kostbare werken, in de koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage voorhanden, zijn mij met de meeste bereidwilligheid ter inzage verstrekt door de heeren bibliothecarissen J. W. HOLTROP en M. F. A. G. CAMPBELL, wien ik daarvoor gaarne hier openlijk mijnen dank betuig.

1) Vergelijk BREITKOPF, o. l. pag. 94 en 103; *Epist. ad Meerm.*, pag. 30—42.

2) Reeds in het jaar 1319 werden te Neurenberg de stadsboeken op, naar veler oordeel, linnenpapier geschreven. Zie BREITKOPF o. l., pag. 97.

3) De eigenlijk gezegde papiermolen werd door STROMER, zoo niet uitgevonden, dan toch in Duitschland voor het eerst ingevoerd. Belangrijk zijn de berigten omtrent de op- en inrigting, alsmede omtrent de werkzaamheden van deze fabriek, uit officiële bescheiden geput, medegedeeld door BREITKOPF

In de noordelijke Nederlanden, waar ten tijde der grafelijke regering de nijverheid verre achterstond bij den activen handel, de scheepvaart en visscherij, en de natuurlijke gesteldheid van den bodem ook minder geschikt was voor het papierfabriekaat, zoo lang men daartoe de kracht van den wind niet wist te gebruiken, werden eerst veel later de papiermolens opgerigt, die in den nieuweren tijd een deel hebben uitgemaakt van den nationalen rijkdom en wier voortbrengselen zich eenen Europeschen roem hebben verworven. In de zuidelijke Nederlanden daarentegen, waar allerlei takken van nijverheid al vroegtijdig bloeiden en het water door het heuvelachtige van den grond nagenoeg overal als beweegkracht kon worden aangewend, vindt men dan ook tegen het einde der middeleeuwen al de sporen van dergelijke fabrieken, die waarschijnlijk het eerst in Artois en de aan Frankrijk grenzende gewesten zijn ontstaan.

Onze landgenooten moesten dus van den beginne af zich van het papier in den vreemde voorzien; dat het echter daarom niet later, of in mindere mate dan bij de naburige volken, door hen werd gebruikt, blijkt uit de omstandigheid, dat in de eerste helft der 14e. eeuw, toen, gelijk wij zagen, het linnenpapier alleen in het zuiden van Europa meer algemeen bekend was geworden, onze voorouders zich daarvan reeds in het openbare, zoowel als in het bijzondere leven bedienden. MAERLANTS rijmbijbel, waarvan in 1322 een afschrift op papier werd gemaakt [1]), strekt daarvan ten bewijze. Ook het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's Hertogenbosch schreef in het jaar 1330, en waarschijnlijk al vroeger, zijne rekeningen op papier [2]). In de stuk-

o. l., pag. 102, 103. In Basel en andere steden van Zwitserland waren middelerwijl ook beduidende papiermakerijen ontstaan.

[1]) *Epist. ad Meerm.*, pag. 13, 134. Ook een Bijenboek werd al in het jaar 1330 op papier geschreven.

[2]) Zie de mededeelingen, waarover straks nader, daaromtrent gedaan door dr. C. R. HERMANS, in de *Handelingen van het provinciaal genootschap*

ken, afkomstig uit het voormalig archief van Buren, berusten beschreven papieren van het jaar 1354 [1]), terwijl onder die, welke tot de archieven behooren der Duitsche orde, balye van Utrecht, dergelijke brieven al van 1353 voorkomen [2]). Het rijks-archief te 's Gravenhage bezit een papieren document van het jaar 1346, sinds welken tijd in den regel alle grafelijke rekeningen, althans het dubbel daarvan, op papier werden geschreven. Ook in Zeeland was dit reeds voor het einde der 14ᵉ. eeuw het gebruik; van alle rekeningen van rentmeesters, bailliuwen en verdere grafelijke officieren, zoo mede van die der thesauriers bij de gemeenten, vindt men sedert dien tijd het eene exemplaar op perkament, het andere op papier; de poortersboeken, registers van verbanden, gilde-akten en dergelijke bescheiden werden voortaan uitsluitend op papier geschreven.

Bij de in die tijden vrij omslagtige wijze van beheer, die in alle takken van bestuur eene menigte schrifturen noodig maakte, doet zich van zelf de vraag voor, waar onze voorouders, die ook tot het schrijven van boeken meer dan in eenig ander land destijds daarvan gebruik maakten [3]) dit in het dagelijksch leven dus onmisbaar geworden artikel van

---

van kunsten en wetenschappen in Noord-Braband, over de jaren 1843 en 1847. Volgens een brief, aldaar mede te vinden bl. 90, den 5 November 1805 door den archivaris VAN WIJN aan mr. G. HULTMAN, algemeen secretaris van staat der Bataafsche republiek, geschreven, zoude te Mons een papieren charter voorhanden zijn van het jaar 1308, dat de oudste datum op het papier was, dien VAN WIJN in de Nederlanden had gezien.

[1]) *Kronijk van het historisch genootschap te Utrecht*, 1857 (XIII), bl. 81.

[2]) *Epist. ad Meerm.*, p. 101—105.

[3]) Het verdient opmerking, dat oudtijds in de Nederlanden, waar het papier niet inheemsch was, meer papieren boeken werden gevonden, dan bij voorbeeld in Frankrijk, dat door eigen industrie in die behoefte voorzag. In de bekende bibliotheek der hertogen van Bourgondië te Brussel staan de oudste boeken op papier geschreven tot die op perkament als een tot vijf, in de bibliotheek der Louvre daarentegen als een tot acht en twintig. Het blijkt daaruit, dat in de 14ᵉ. en 15ᵉ. eeuw bij de boekenliefhebbers de papieren boeken geenszins achterstonden. Zie PAUL LACROIX, o. l., pag. 40.

daan kregen. De beantwoording dier vraag zal hoofdzakelijk gezocht moeten worden in de oude rekeningen van allerlei soort., die in de rijks-, provinciale- en gemeente-archieven berusten; maar grootendeels vindt men haar ook in het papier zelf, dat veelal den stempel van zijne herkomst draagt in het daarin voorkomend merk.

Alvorens te treden in een onderzoek van de bedoelde bescheiden, voor wat Zeeland betreft, willen wij eerst onze aandacht bij de papiermerken bepalen.

Met een enkel woord gewaagden wij reeds [1]) van de weinige belangstelling der schrijvers over de diplomatiek in eene zaak, die, op zich zelve niet zonder belang, ook tot menige gewigtige gevolgtrekking aanleiding geeft. Zelfs MEERMAN en BREITKOPF hebben haar slechts ter loops behandeld. Toen echter de strijd over de plaats der uitvinding van de boekdrukkunst in den aanvang dezer eeuw wederom met warmte werd opgevat, zagen beide partijen naar nieuwe wapenen om en lieten zij daarbij het oog ook op de papiermerken vallen. Een der felste bestrijders van onzen LAURENS COSTER, de bekende DE LA SERNA SANTANDER, verzamelde in het jaar 1803 de papiermerken der verschillende eerste drukken van de 15e. eeuw, om daardoor aan te toonen, dat, vermits het papier niet tot de in Holland gebruikelijke soorten behoorde, geen dier boeken in dat gewest had kunnen gedrukt zijn [2]).

Met hetzelfde doel, doch om tot het tegenovergestelde bewijs te geraken, vergeleek JACOBUS KONING in zijne *Verhandeling over den oorsprong, de uitvinding, verbetering en volmaking der boekdrukkunst*, door de Hollandsche maat-

---

[1]) Zie hiervoren bl. 2.

[2]) *Supplément au catalogue des livres de la bibliothèque de* M. C. DE LA SERNA SANTANDER, *contenant* 1°. *des observations sur le filegrane du papier des imprimés dans le* XVe *siècle etc. etc.* Bruxelles, an XI (1803). Men vindt er 147 papiermerken van de vroegste drukken afgebeeld.

schappij der wetenschappen te Haarlem bekroond en aldaar in 1816 uitgegeven, vier en twintig papiermerken, voorkomende in de *Spiegels onzer behoudenis* en andere oude werken, te Haarlem gedrukt, met een groot aantal merken, door hem opgespoord in de registers der groote kerk te Haarlem, alsmede in de thesauriers-rekeningen dier stad van 1400 tot 1600 [1]).

Dezelfde weg werd nog voor weinige jaren door SAMUEL SOTHEBY en zijn zoon SAMUEL LEIGH SOTHEBY bewandeld, wier grondig onderzoek in een door hen voor eigen rekening ten jare 1858 uitgegeven prachtwerk het licht heeft gezien [2]).

Nu echter in den laatsten tijd het pleit als voldongen kan worden beschouwd en dit, ook volgens de erkentenis van meer dan een bevoegd buitenlandsch regter, ten gunste van onzen landaard is beslist, zal het onnoodig zijn bij deze kwestie nog langer stil te staan, die bovendien slechts van ter zijde op ons onderwerp betrekking heeft. Wij

---

1) In zijne *Bijdragen tot de geschiedenis der boekdrukkunst*, een vervolg op het bovengenoemde grootere werk, te Haarlem in 1818 nader verschenen, zijn nog een tiental andere papiermerken afgeteekend.

2) Dit kostbaar werk, dat mij mede door de bereidwilligheid der bibliothecarissen van de koninklijke bibliotheek ter inzage is verstrekt, is getiteld: *The block-books, or xylographic delineations of scripture history, issued in Holland, Flanders and Germany, during the fifteenth century, exemplified and considered in connexion with the origin of printing, to which is added an attempt to elucidate the character of the paper-marks of the period. A work contemplated by the late* SAMUEL SOTHEBY *and carried out by his son* SAMUEL LEIGH SOTHEBY. *London, printed for the author by* WALTER MCDOWALL *and sold by all antiquarian booksellers and printsellers.* MDCCCLVIII, folio, III vol. Hieraan was voorafgegaan een niet minder belangrijk en kostbaar werk, getiteld: *The typography of the fifteenth century: being specimens of the productions of the early continental Printers, exemplified in a collection of facsimiles from one hundred works, together with their watermarks, arranged and edited from the bibliographical collections of the late* SAMUEL SOTHEBY *by his son* S. LEIGH SOTHEBY. *London*, THOMAS RODD, *great Newportstreet.* MDCCCXLV, folio.

mogen echter niet met stilzwijgen voorbij gaan het wakker en talentvol aandeel in dien strijd genomen door eenen in Frankrijk gevestigden Hollander, zekeren JANSEN, die onder het eerste keizerrijk den post van bibliothecaris bij den prins DE TALLEYRAND heeft bekleed. Niet alleen dat hij reeds vroeger door goed geslaagde vertalingen de destijds in zijn geboorteland veel gelezen werken van LE FRANCQ VAN BERKHEY, CAMPER, LOOSJES en VAN HAREN in zijn tweede vaderland had bekend gemaakt; alles wat betrekking had op de uitvinding der boekdrukkunst werd ook door hem uit de meest gezag hebbende schrijvers van verschillende landen bijeenverzameld en ten jare 1808 in het Fransch te Parijs uitgegeven [1]). In het tweede deel van dat werk komen niet minder dan twee honderd zes en tachtig papiermerken voor uit Fransche handschriften en uit boeken, in Duitschland, Italië en de Nederlanden in de 15de eeuw gedrukt. Zij strekken tot verduidelijking van den inhoud van eenige uit het Italiaansch en Duitsch vertaalde opstellen [2]), waarbij hij ten slotte de

---

[1]) De titel, die echter niet beantwoordt aan den veelzijdigen, rijken inhoud, luidt: *Essai sur l'origine de la gravure en bois et en tailledouce, et sur la connoissance des estampes des* XVe. *et* XVIe. *siècles*, 2 tomes. Paris 1808. Het is een zeldzaam werk, waarvan ook een exemplaar op de koninklijke bibliotheek te 's Hage voorhanden is.

[2]) *Explication des marques des différentes espèces de papier dont s'est servi le célèbre imprimeur* NICOLAS JENSON *à Venise*, naar het Italiaansch van JACOMO SARDINI.

Notice sur la qualité et les filigranes du papier des livres Dalle reformagioni Lucchesi de 1869 jusqu'a 1482.

Explication des filigranes qu'on trouve dans les papiers des premiers livres imprimés à Mayence, tiré des Opuscula quaedam academica varii argunenti CHRISTIANI GOTTLIEB SCHWARZ.

Essai sur les filigranes ou marques du papier, comme propres à faire connoitre l'ancienneté des manuscrits et des livres, naar het Duitsch van GOTTHELF, *Beschreibung typographischer Seltenheiten.*

Eclaircissement sur les marques du papier des éditions du XVe. *siècle*, par M. DE LA SERNA, 2e. deel, bl. 340—392.

resultaten voegt van zijn eigen onderzoek naar de merken van het oudste papier in Frankrijk, waartoe hij beter dan ieder ander in staat was door den jammerlijken last, die hem als commissaire-archiviste in het departement van Mont-Tonnerre door het keizerlijk gouvernement was opgedragen.

Zijne instructiën hielden in, dat hij in genoemde kwaliteit alle oude rekeningen in het departement, als nutteloos en overtollig papier, moest vernietigen. Maar zijne Hollandsche degelijkheid verloochende zich niet en door zijn wetenschappelijken zin geleid maakte hij zich die gelegenheid te nutte om, zoo als hij zelf zegt „rendre quelque service aux sciences en cherchant à y découvrir l'âge du papier de lin, et quelles ont été successivement les marques du papier, ainsi qu'à savoir si, par ces marques, on peut parvenir à connoitre l'âge des manuscrits [1]."

Met het eerste gedeelte van zijn onderzoek behoeven wij ons niet meer in te laten; wat echter door hem in de tweede en derde plaats werd beoogd, ligt ook in onze bedoeling.

Op het practisch nut der kennis van de papiermerken in de middeleeuwen zullen wij straks terug komen; voor het oogenblik maken wij ook deze woorden van Jansen tot de onze: „lorsqu'en remontant plus haut, on s'assemble les singulières marques du papier, on parvient à des résultats, qui indiquent avec une grande probabilité l'âge du document écrit ou imprimé sur du papier, qui est empreint de telle ou telle marque [2]."

In die overtuiging en tot hetzelfde einde ging ook mr. Gerard van Hasselt te werk, toen hij in de eerste jaren van deze eeuw zijne verzameling van oude papiermonsters bijeenbragt en daarvan eene uitvoerige beschrijving in het Fransch en Engelsch gereed maakte, die voor den druk be-

---

[1]) Jansen, o. l. I, 359.

[2]) Jansen, o. l. I, 357.

stemd, door de ongunstige tijdsomstandigheden echter het licht niet heeft gezien [1]).

Eindelijk trad dr. C. R. HERMANS op en deelde, naar aanleiding der hiervoren reeds vermelde rekeningen van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's Hertogenbosch, aan de algemeene vergadering van het provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen in Noordbraband, ten jare 1847 gehouden, een aantal bijzonderheden mede omtrent het papier, waarop die stukken al in het jaar 1330 werden geschreven, en over de merken daarin voorkomende, die hij tevens vergeleek met eenige anderen in oude drukken en handschriften [2]). Hoogstbelangrijk is hetgeen hij daarbij te boek gesteld heeft omtrent de papiermerken in het algemeen en het nut, dat uit de kennis van die merken voor het archiefwezen kan worden getrokken.

Vlugtige aanteekeningen, brouillons en concepten werden al vroeg op papier geschreven, doch in den regel zette men er den datum niet op, die zelfs meermalen op het origineel of de minuut achterwege bleef. Op alle archieven vindt men daarvan de voorbeelden, terwijl ook menig los

---

[1]) Zijne verzameling, die in December 1861 door de boekhandelaars Is. AN. NYHOFF & ZOON te Arnhem in publieke veiling gebragt, eerst door de heeren MULLER en NYHOFF voor *f* 150 aangekocht, later in het buitenland is verkocht, bestond uit: *a.* 4 monsters katoenpapier van 1339; *b.* 80 papiermonsters van 1340 tot 1399; *c.* 200 dito van 1400 tot 1499; *d.* een groot aantal van 1500—1600. Ook mr. A. A. J. MEYLINK te 's Gravenhage was in het bezit van eene uitgebreide verzameling papier, meerendeels onbeschreven, van de jaren 1419 tot 1860, in chronologische orde gerangschikt, te zamen omstreeks 1000 bladen. In November 1864 had daarvan te 's Hage bij den heer MARTINUS NYHOFF de verkoop plaats; genoemde boekhandelaar werd er voor *f* 80 eigenaar van. Eene fraaije verzameling is ook op het rijks-archief voorhanden, aangelegd door den commies-chartermeester J. A. DE ZWAAN.

[2]) In de Handelingen van het genootschap over den jare 1847 vindt men de afbeelding van zeven en zeventig papiermerken, voorkomende in de rekeningen van genoemde broederschap van 1330 tot 1500.

blad noch door schrift, noch door inhoud tot eene zekere dagteekening kan worden gebragt. Op andere stukken is de datum soms onleesbaar, beschadigd of minder juist. Bij drukwerken werd voor het jaar 1457 de naam van den drukker niet op het boek gezet. Heeft men nu de chronologische lijst der in de Nederlanden meestal gebruikte papiersoorten, waarvan het watermerk het duidelijkst en zekerste kenmerk is, dan zal men van zoodanige verzameling slechts inzage behoeven te nemen, om den tijd van een betwist stuk nagenoeg met volkomen zekerheid te kunnen bepalen.

Het goede voorbeeld van den heer HERMANS wekte ook anderen tot navolging op en op zijn verzoek verklaarde het historisch genootschap te Utrecht zich dadelijk bereid, om door zijne tusschenkomst in de verschillende archieven des rijks een gemeenschappelijk onderzoek naar de oudste papiermerken te bevorderen. Weldra zag het genootschap zich dan ook in het bezit gesteld van allerlei opgaven, die met de van elders bekende, hiervoren reeds bedoelde, bijzonderheden een niet onbelangrijk geheel uitmaken [1]).

Aan de bemoeijingen van het Utrechtsch genootschap is men ook de kennis verschuldigd van den ouderdom van het eerst beschreven papier, in sommige archieven des lands voorhanden. Te Zutphen is het oudste papier vermoedelijk van 1353; te Leiden zijn eenige doorloopende registers van poor-

[1]) Het historisch genootschap bezit onder anderen eene chronologische verzameling van merken, voorkomende op de papieren, afkomstig uit het voormalig archief van Buren en loopende van 1354 tot 1425, alsmede eene verzameling papiermerken, genomen uit de leenregisters van het huis Nyenrode sedert 1430. Zie *Kronijk* 1857 (XIII), bl. 81. De te Haarlem op het stadhuis voorhanden verzameling, hiervoren bl. 13 reeds vermeld, bestaat, behalve uit de facsimilés der papiermerken van den *Spiegel onzer behoudenis* en andere te Haarlem bewaard wordende eerste voortbrengselen der drukpers, uit de merken van de registers der groote kerk aldaar van 1400 tot 1600, alsmede van de thesauriers-rekeningen dierzelfde stad van 1417 tot 1475, bijeengebragt door J. KONING.

tersboeken op papier geschreven, beginnende met 1364; op het stedelijk archief te Amsterdam berusten papieren van 1388 en 1390; te Hoorn vindt men er een van 1446. Van slechts enkele provinciale archieven zijn opgaven gedaan: van het Noord-Hollandsche te Haarlem, dat eerst met het jaar 1573 begint en dus geene bijdrage levert tot de kennis van het oude papier, en van het vereenigd archief der stad en provincie Groningen, waar het oudste papier dagteekent van het jaar 1420. Van het vroegere papierverbruik in Gelderland was men al veel te weten gekomen door de werken van den schranderen geschied- en oudheidkundige VAN HASSELT [1]); ook de schatkamer van het rijksarchief te 's Hage was ons reeds geopend door de beide SOTHEBY's, die zich aldaar voornamelijk met het onderzoek van de oudste grafelijke rekeningen hebben bezig gehouden.

In Zeeland, waar het uitgebreide provinciaal archief een rijken oogst beloofde, en de gemeente-archieven van Middelburg en van andere steden ook de moeite van dergelijk onderzoek zeker niet onbeloond zouden laten, had dit evenwel nog niet plaats gehad. Welkom was mij dus de gelegenheid daartoe, met de meeste welwillendheid mij aangeboden door den archivaris der provincie, den heer J. P. VAN VISVLIET, voor wat de aan zijne zorg toevertrouwde verzameling betrof, terwijl ik zelf, als archivaris van de hoofdplaats, mij in staat gesteld zag, ook daar diezelfde nasporingen te doen. Ruim vier jaren heb ik aan dat onderzoek en aan den daarmede in verband staanden arbeid besteed, die mij echter niet weinig verligt werd door de gereede medewerking van meer dan éénen kant ondervonden. Met de meeste erkentelijkheid moet ik daarbij gewagen van de hulp, mij verleend door den heer J. H. VAN DALE, ar-

---

[1]) De meeste bijzonderheden daaromtrent worden gevonden achter G. VAN HASSELT's *Bijdragen voor d' oude Geldersche maaltijden*, Arnh. 1805.

chivaris van Sluis, die vroeger reeds had getoond, het nut van die studie zelf te erkennen [1]).

Het watermerk, in het Fransch filigrane genoemd, is het figuur, dat van fijn koper- of zilverdraad gemaakt en vervolgens op het vormraam vastgehecht, op die wijze tegelijk met de oudtijds meer zigtbare horizontale strepen en met de verticale lijnen (pontuseaux) in het geschept of handpapier werd overgebragt [2]).

Van de merken der eerste fabrieken in Spanje, te Xativa en Valencia, is niets met zekerheid bekend; van de fabrieken te Fabriano in Italië weten wij, dat zij al vroeg haar bijzonder teeken hebben gehad [3]). Het eerst bekende voorbeeld, dat tot ons gekomen is, vindt men in papier van het jaar 1301, tevens het oudste, dat Jansen op zijn verdelgingstogt in het departement van Mont-Tonnerre in handen kreeg. Het daarin gedrukte merk bestaat uit een cirkelomtrek met een stang daarboven, gedekt met een St. Andrieskruis, eenig-

---

[1]) In de *Bijdragen tot de oudheidkunde en geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen*, 1856 (I), bl. 75, waar de heer van Dale den waarschijnlijken ouderdom van het afschrift van zeker fragment uit een on-, uitgegeven rijmwerk uit de eerste helft der XIV[e]. eeuw tracht op te maken uit het papiermerk. Ook van den archivaris van Aardenburg, den heer G. P. Roos, ontving ik enkele bijdragen. Van Zierikzee, Goes, Veere en het oude Reimerswaal vond ik de noodige bouwstoffen in het provinciaal archief.

[2]) Wie hier meer van weten wil, leze hetgeen daaromtrent is medegedeeld door dr. C. R. Hermans, o. l., bl. 91 en vergelijke Ersch *und* Gruber, *Allgemeine Encyklopædie der Wissenschaften und Künste*, deel XI, voce *papier* enz.; Diderot *et* d'Alembert, *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, op het artikel *papeterie*, alsmede Savary des Bruslons, *Dictionnaire universel de commerce, d'histoire naturelle et des arts et métiers*, deel IV, op de artikelen *papeterie*, *papier* etc.

[3]) Zie hiervoren de aanteekening op bl. 6. Behalve de merken, waardoor men de bijzondere soorten onderscheidde, schijnt het algemeen fabriekmerk het wapen der heeren van Fabriano, uit het geslacht der Trivulzi, geweest te zijn, te vinden bij Jansen onder de facsimilés achter zijn meermalen aangehaald werk, plaat 14, n°. 121 en n°. 122.

zins overeenkomende met de tweede figuur op de eerste van de hierachter gevoegde platen [1]). Ook in Duitschland te Ravensburg, tegenwoordig in het koningrijk Wurtemberg, schijnt al in het jaar 1301 papier te zijn gemaakt, waarin als watermerk de later zoo algemeen verspreide ossekop werd gezien [2]). Te Neurenberg wordt in de stedelijke registers papier bewaard van het jaar 1319, waarin als watermerk een dubbele drie- of zeshoek voorkomt [3]).

Met den aanvang der 14e. eeuw was die gewoonte der fabriekanten reeds zoo algemeen, dat geen papier zonder merk in den handel werd gebragt en de deugdelijkheid en waarde van het fabriekaat daarnaar werd beoordeeld. Bij den door het toenemend verbruik veel vermeerderden en weldra wijd en zijd verbreiden omzet kon, ofschoon daartegen door het openbaar gezag zooveel mogelijk werd gewaakt [4]), echter niet altijd het bedrog worden voorkomen, dat al vroeg met het namaken der meest gezochte merken werd gepleegd. Het aantal dier merken in het algemeen, dat in betrekkelijk korten tijd verbazend was toegenomen en niet in evenredigheid stond tot het aantal goede fabrieken, werkte die kwade praktijk nog meer in de hand. Het zal dan ook altijd moeijelijk blijven, om de plaats der vervaardiging van het een of ander papier naar het daarin voorkomend merk met genoegzame zekerheid te bepalen.

Gansch anders is dit ten opzigte van den tijd, gedurende welken zeker soort van papier in de algemeene behoefte heeft voorzien; het bewijs daarvan kan in den regel door het water-

---

1) Jansen, o. l. I, 362.

2) Volgens het *Illustrirtes Familien-journal*, band VI, n°. 276, bl. 159, medegedeeld door den heer J. H. van Lennep, in de *Navorscher*, 1859, (IX), bl. 268.

3) Breitkopf, o. l. bl. 97.

4) Bartolus in zijn hiervoren reeds aangehaald werk *De insigniis et armis* verzekert, rubriek 8: „fabricator chartarum potest prohiberi uti signo alterius fabricatoris."

merk worden verkregen. Het meerendeel toch der merken heeft langer of korter eene période van bloei gekend en schier allen kunnen tot zekere klassen worden teruggebragt, die veelal een bepaalden duur hebben gehad, zoodat bij de bekende omstandigheid, dat men destijds ieder jaar den tot de volgende markt benoodigden voorraad opdeed, de onderlinge overeenstemming van datum en merk allen twijfel omtrent den ouderdom van eenig papier van zelf moet wegnemen. In geen geval kan zoodanige twijfel met grond worden geopperd bij authentieke rekeningen, waarvan het vaststaat, dat zij niet geschreven zijn op papier van een later jaar, dan dat der rekening zelve; daarom zijn zij bij uitnemendheid geschikt om te dienen als stukken van vergelijking bij een onderzoek, als het onze, ingesteld met het doel, dat wij hiervoren reeds meermalen hebben besproken.

Als punt van uitgang hebben wij dan ook hoofdzakelijk, behalve enkele losse stukken, de rekeningen der rentmeesters van Zeeland beoosten en bewesten Schelde geraadpleegd, alsmede de stedelijke rekeningen van Middelburg en die van andere Zeeuwsche plaatsen, welke in het archief der provincie worden bewaard. Ook de oude Vlaamsche steden hebben ons meer dan ééne belangrijke bijdrage geleverd. Op die wijze hebben wij de twee honderd en zestig merken verzameld, waarvan de facsimilé's hierachter zijn gevoegd. Zij behooren wel is waar niet allen tot de middeleeuwen; maar voor zooverre dit laatste het geval is, zijn zij er bij opgenomen, omdat zij als voortzetting of wijziging der middeleeuwsche merken kunnen worden beschouwd.

Wij zullen zien, dat het meerendeel van die merken ook aangetroffen wordt in het papier, dat in de andere gewesten der noordelijke Nederlanden omstreeks dienzelfden tijd plagt te worden gebruikt. Daarentegen hebben wij er daar ook gevonden, die men in Zeeland te vergeefs zoude zoeken. Zoo leeren wij bij voorbeeld op de plaat van dr. Hermans den klim-

menden leeuw uit de rekeningen van het Lieve Vrouwe broederschap te 's Hertogenbosch van het jaar 1376 kennen. Datzelfde merk werd ook in 1420 te Groningen gebruikt, terwijl een zittende leeuw door VAN HASSELT als papiermerk der 15de eeuw in Gelderland wordt vermeld. Ook te 's Hertogenbosch komen hamers voor in de jaren 1382 en 1388, alsmede een voetboog in 1419 en 1429. In de grafelijke rekeningen te 's Hage van 1380 zag SOTHEBY een kraaijenden haan, door hem als de haan van PETRUS aangeduid; in 1442 en 1445 trof men den haan ook te Haarlem aan, alwaar in de thesauriersrekeningen van 1420 ook een handboog wordt gevonden. In de Geldersche archieven der 14de eeuw ontdekte VAN HASSELT een papegaai, het hoofd van een geblinddoekten moriaan en de letter H; in die der volgende eeuw den kop van een bok, een vos en de afbeelding van een monster, dat door hem wordt beschreven, als een gedrogt op vier lage beenen met gekloofde ossenvoeten, met een gebaard manshoofd en een naar voren krom gebogen hoorn daarop. In het archief van Zutphen prijkt een ezelskop en in het stedeboek van Leiden op het jaar 1386 een menschenhoofd, om hetwelk een band of doek, met twee strikken van achteren toegeknoopt [1]).

In de papieren, waarvan het gebruik in de middeleeuwen zich meer tot het zuiden van Europa en tot Frankrijk heeft bepaald, vindt men nog een groot aantal andere vreemdsoortige merken. Daaronder treft men ladders aan, kardinaalshoeden en bisschopsmutsen, monnikskappen, duiven, arenden, pelikanen, stieren, ramskoppen, gekruiste pijlen, pelgrimsstaven, brillen, sikkels, roskammen, volderscharen, smidstangen, altaren met vlammende harten er op, de letters L., S., D en I H S in een cirkel, zelfs geweren [2]) en de portret-

---

1) *Kronijk van het Utrechtsch genootschap*, VI, 237. SOTHEBY o. l., fol. 53. KONING o. l. passim en VAN HASSELT o. l. in de bijlage.

2) Althans volgens de opvatting van JANSEN, die o. l. I, 375 er deze be-

ten van oude vrouwen, soms met een kruis in de regterhand, soms „avec un grand nez, garni d'une verrue; un ruban avec de grands noeuds pendants entoure les cheveux bouclés [1])."

De figuren, eenvoudig uit cirkels en regte of kromme lijnen zamengesteld, waarvan de bewerking zich het gemakkelijkst liet verrigten, zijn de eerste merken, die op het middeleeuwsch papier in de Nederlanden worden gevonden. De proeven daarvan in de rekeningen van het Lieve Vrouwe broederschap te 's Hertogenbosch zijn echter zeer onvolkomen [2]). Ook zijn de bewijzen voorhanden, dat men het toen al veel verder in die kunst gebragt had [3]).

PLAAT I, n°. 1. Wij openen de lange reeks der watermerken van het papier, in de Zeeuwsche archieven bewaard, eveneens met zoodanig figuur, uit twee cirkels en een doorloopenden stang gevormd, waaraan van boven door eene dwarsstreep een kruis is gemaakt. Het stuk papier, waarop dit figuur voorkomt en dat als het oudst bekende in Zeeland moet worden aangemerkt, diende tot schutblad der rekening van den rentmeester van Zeeland bewesten Schelde over het jaar 1360. Het stemt geheel overeen met het merk, dat Jansen in Frankrijk op het jaar 1358 vond en is eene variatie van een al in 1315 gebruikelijk figuur. Toen echter had het twee kruizen in den vorm van een St. Andrieskruis, waarvan het eene tusschen, het andere boven

---

schrijving van geeft: „la marque est un fusil; crosse, platine etc. tout y est destinctement indiqué." Dit geweer was van het jaar 1381; op het jaar 1428 komt er ook een voor, beschreven p. 383 als „fusil, dont la baguette dépasse le canon."

1) Dit damesportret is in papier van het jaar 1453. Jansen, o. l. I, 385.

2) Zie op de plaat van dr. Hermans de vijf eerste figuren van de jaren 1336, 1342, 1356 en 1359.

3) Dit wordt aangetoond door de voorbeelden van de jaren 1301 en 1319, hiervoren op bl. 20 vermeld.

de cirkels was geplaatst. Ook in 1360 was het mede in Frankrijk bekend, doch slechts met één St. Andrieskruis tusschen de cirkels, terwijl wij het nog in 1380 te 's Hertogenbosch terugvinden, doch nu met de beide kruizen boven de cirkels [1]). Later komt het niet meer voor, zoodat men veilig kan aannemen, dat deze papiersoort, vermoedelijk van Italiaanschen oorsprong, uitsluitend in de 14e. eeuw tehuis behoort.

Pl. I, n°. 2. Van nog oudere herkomst is het volgende merk, dat, zoo als wij hiervoren reeds vermeldden [2]), in Frankrijk al op eene rekening van het jaar 1301 werd aangetroffen. Ook SOTHEBY zag het te 's Gravenhage op rekeningen van 1356. Het onze is genomen uit zeker handschrift in het gemeente-archief van Middelburg, dat tusschen de jaren 1380 en 1390 schijnt opgesteld te zijn [3]). Even als het vorige, wordt ook dit merk na het einde der 14e. eeuw niet meer gevonden.

Pl. I, n°. 3. Tot het laatst dier eeuw schijnt ook het derde figuur te moeten gebragt worden, dat afgeteekend uit „den boek met den knoop" te Aardenburg, overigens in de Nederlanden en ook daar buiten niet bekend is [4]). Het

---

[1]) In 1392 vindt men te 's Bosch nog eene reminiscenz van dit merk; daarvoor en voor de overige merken, die in de rekeningen van het Lieve Vrouwe broederschap aldaar voorkomen, verwijzen wij den lezer naar de plaat achter de verhandeling van dr. HERMANS, waar bij ieder figuur het jaartal van het papier is gevoegd.

[2]) Zie hiervoren bl. 19.

[3]) Dit handschrift, dat blijkbaar te Middelburg niet op zijne plaats is, bevat gewijsden van den „scheffenstuyl van Aichen," en is gevoegd achter het *Register*, n°. 141: *roegelden der huysen binnen Nieuwerkerke*, 1562.

[4]) Zie JANSSEN en VAN DALE, *Bijdragen tot de oudheidkunde en geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen*, I, 75. VAN DALE, in het hiervoren bl. 19 reeds aangehaald stuk, noemt dit figuur eene soort van bloem in een cirkel, gedekt met een kruis; op de 105 bladen van het door hem bedoelde register komt het maar driemaal voor. Uit de omstandigheid, dat

met dien naam aangeduide register, waarin wij geneigd zijn slechts een copulaatboek te zien, kan trouwens bezwaarlijk als afdoend bewijs worden aangenomen voor den ouderdom van hetgeen daarin op verschillende tijdstippen werd geboekt. Veel zal daarbij aan gissingen moeten worden overgelaten.

Pl. I, n°. 4. Dit is echter niet het geval bij nevenstaand merk, dat aan eene globe doet denken, in het midden van welke twee evenwijdige lijnen schuins zijn geplaatst, met het onmisbare kruis er boven. De rentmeestersrekening van Zeeland beoosten Schelde van het jaar 1389, de eerste die geheel op papier is geschreven, vertoont dit merk, op sommige vellen afgewisseld met den jagthoorn.

Pl. I, n°. 5. Van lieverlede gaat de vorm over in een rad, zoo als dit voorkomt in de rekening van denzelfden rentmeester over het jaar 1399.

Pl. I, n°. 6. Met de 15e. eeuw vindt men geen cirkelfiguren meer; de spheer of wereldbol treedt daarvoor in de plaats. Het eerst zagen wij haar op het jaar 1454 in een schutblad van zeker register in het gemeente-archief van Aardenburg.

Pl. I, n°. 13. Later, op het jaar 1494, vinden wij haar nog eenmaal terug in de stadsrekening van Middelburg.

Pl. I, n°. 16. Eindelijk kan nog tot dien vorm worden gebragt het getande rad, dat volgens KONING op eenige bladen van den eersten Nederduitschen *Spiegel onzer behoudenis*, a°. 1430, wordt aangetroffen [1]) en volgens JANSEN ook niet zeldzaam is in de oude drukken van NIKOLAAS JENSON te

---

er tegelijk ook meermalen de weegschaal in wordt gevonden, hetwelk een merk is van lateren datum, leiden wij af, dat het niet uit de tijden van ROBERT VAN BETHUNE 1305—1318 afkomstig is, op wiens naam ook niet door de letter R kan gedoeld zijn; destijds werd althans noch te Brugge, noch ergens anders in Vlaanderen papier gemaakt.

[1]) KONING, o. l., geeft er ook het facsimilé van op plaat II, tegenover bl. 72.

Venetië [1]). Ons facsimilé is uit het protocol der vierschaar te Veere, loopende van 1517 tot 1519.

Pl. I, n°. 7. Het papier met de vijf eerste merken had, zoo als wij zagen, met den aanvang der 15e. eeuw reeds uitgediend. Vele andere soorten waren daarop gevolgd, onder welke de eerste plaats werd ingenomen door het, blijkbaar uit Italië afkomstig papier, dat in de kar of wagen, ook wel ploeg genoemd, het wapen der familie CARARA voerde. In de Nederlanden drong het niet vroeger door dan omstreeks het jaar 1417, toen het eene groote vermaardheid schijnt te hebben gekregen en in Holland en Zeeland alom werd gebruikt. JACOBA VAN BEIJEREN schreef op dit papier te Goes de quitantie van 4 Augustus 1417, medegedeeld door VAN MIERIS, IV, 415, en in originali op het stedelijk archief te Middelburg voorhanden. De rekeningen der abdij van Leeuwenhorst van de jaren 1416 tot 1418 en die van den huize van Arkel over dezelfde jaren, op het rijks-archief te 's Hage bewaard [2]), alsmede de thesauriers-rekeningen van Haarlem insgelijks van 1416—1418, werden allen op dit papier geschreven, waarvan nog een enkel blad voorkomt in de keur der goudsmeden te Middelburg van 21 April 1455.

Pl. I, n°. 8. In het poorters- en weezenboek van Aardenburg over de jaren 1458 tot 1461 wordt het in eenigzins gewijzigden vorm aangetroffen, veel overeenkomst hebbende met dat uit de rekeningen van het Lieve Vrouwe broederschap te 's Hertogenbosch van 1432. Weldra verdwijnt het echter uit deze landen, doch bleef nog lang daarna in Italië zeer gezocht [3]).

---

[1]) JANSEN, I, 384, haalt het ook aan op het jaar 1449, als „une roue dentelée avec un lévier."

[2]) SOTHEBY, o. l., 116.

[3]) JENSON te Venetië en SCHWEYNHEIM te Rome gebruikten het veel op hunne drukkerijen; enkele vellen van dat soort zijn ook te Mainz gebruikt door PETER SCHOEFFER in den AUGUSTINUS: *de civitate Dei*, aldaar in 1473 gedrukt. In Nederlandsche drukken vindt men het niet.

Pl. I, n°. 9 en 10. De eerstvolgende vier figuren, omtrent welke wij niet willen beslissen, of de gissing van SOTHEBY juist is, dat zij de bergen Horeb, Beraneck en Thabor moeten verbeelden [1]), doch die, ware daarboven een patriarchaal kruis geplaatst, eerder aan het wapen van den heiligen STEPHANUS, den koning van Hongarije, zouden doen denken, waren een in de middeleeuwen al vroeg in zwang zijnd merk. De rekeningen der graven van Blois van het jaar 1363, in het archief te 's Gravenhage bewaard, bevatten papier met dit merk. In Zeeland treffen wij het eerst later aan, in de rekening van den rentmeester bewesten Schelde over het jaar 1410, en voorts in diezelfde rekeningen over de jaren 1425 tot en met 1428, doch eenigzins kleiner en ronder van vorm. Te 's Hertogenbosch had men het mede omstreeks denzelfden tijd, in het jaar 1414.

Pl. I, n°. 11. Van onderen open en van boven met een St. Andrieskruis komt het voor in de stedelijke rekening van Middelburg over het jaar 1421.

Pl. I, n°. 12. Zonder stang of kruis en met een cirkel omgeven ziet men het in den brief, door JAN VAN BEIJEREN aan zijnen rentmeester van Zeeland beoosten Schelde, heer FLORIS VAN BORSSELEN, ten jare 1424 „manendage XX dage in Mairte" geschreven; eveneens in de rekeningen van Texel, op het rijks-archief, over het jaar 1434. Soortgelijk merk, doch van een doorloopenden stang voorzien, was al in 1390 te 's Hertogenbosch bekend; zonder cirkel werd het ook in papier te Neurenberg van de jaren 1427 en 1433 opgemerkt.

Het gebruik van dit papier bij ons te lande ging niet verder dan de eerste helft der 15e. eeuw [2]).

---

1) SOTHEBY, o. l., fol. 58. „The mounts are presumed to represent the mountains of Horeb, Beraneck and Thabor."

2) Het was in de eerste jaren na de uitvinding der boekdrukkunst al geheel van den Nederlandschen bodem geweken; in enkele eerste drukken in

Pl. I, n°. 14. Omtrent de beteekenis van dit figuur zijn de gevoelens zeer uiteenloopend. Het kan de afbeelding zijn van een werktuig, tot het papiermakersbedrijf benoodigd; ook heeft het veel van een vacht of beestenvel, terwijl het door sommigen voor een lazarusklap wordt gehouden. De laatste opvatting heeft haren grond in de omstandigheid, dat te Ravensburg in het oude Zwabenland eene papiermakers-familie, Holbein, in het begin der 14e. eeuw zoude hebben geleefd, die aan het leprozenhuis aldaar een aandeel in hare papiermolens aan de Flatterbeek zoude hebben geschonken [1]). In Frankrijk was dit merk al bekend in 1375 [2]). Met het begin der 15e. eeuw drong het eerst in Nederland door, waar wij het in het jaar 1400 ontmoeten te 's Hertogenbosch, in 1404 te Sluis in het poorterboek, hetwelk met dat jaar aanvangt, en in 1408 ook in de Geldersche rekeningen.

Pl. I, n°. 15. Met ter tijd eenigzins gewijzigd komt het voor het laatst voor in zeker register op het gemeente-archief van Middelburg, inhoudende ordonnantiën voor verschillende gilden, alwaar de vellen, waarop de keure der vleeschhouwers van 4 Augustus 1430 is geschreven, dit merk vertoonen [3]).

PLAAT II, n°. 1. De tweede plaat doet zien, dat de kunstvaardigheid van den papierfabriekant in het maken der filigranes al vroeg eene beduidende hoogte had bereikt. De hulk, welke voorkomt in het papier der rekening van den

---

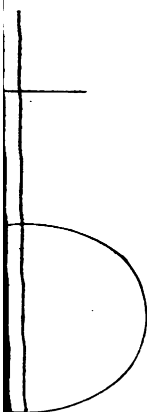
Duitschland, doch vrij algemeen in die te Bazel, Venetie en Napels, werd het nog aangetroffen.

[1]) Volgens de mededeelingen uit het *Illustrirtes Familien-journal*, door den heer J. H. van Lennep gedaan in *de Navorscher*, IX, 268.

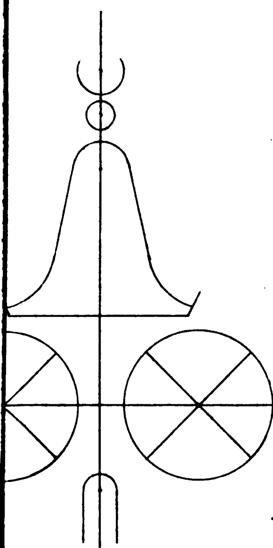
[2]) Jansen, o. l., 1, 372 beschrijft het merk als „un filigrane, qui sembleroit représenter un gant, si l'on y voyoit les cinq doigts."

[3]) Van de eerste drukkers gebruikte alleen Jenson te Venetie het enkele malen.

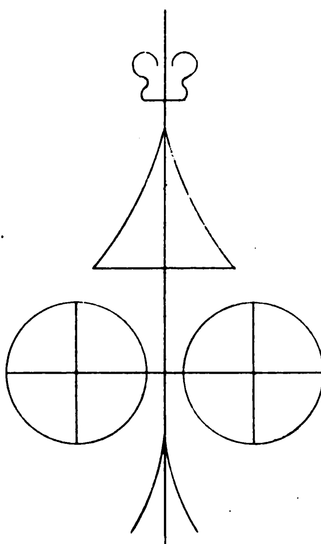
2

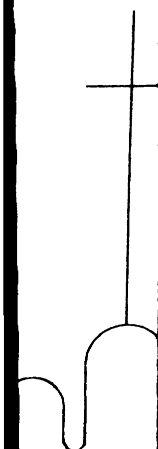
7

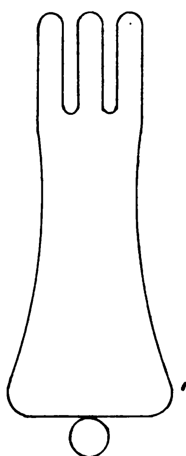
8

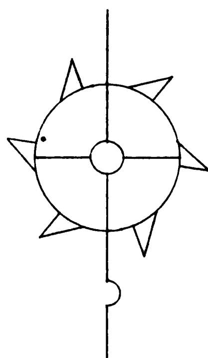
9

15

16

Steendr. v. I & H. van Langenhuysen

rentmeester van Zeeland bewesten Schelde over het jaar 1372, levert daarvan het bewijs [1]).

Pl. II, n°. 2. In keurigheid van bewerking staat het verre boven het kleine schip, dat ter vergelijking hierbij gevoegd, van veel lateren datum is, als genomen uit het protocol der vierschaar te Veere van 1556 tot 1560.

Pl. II, n°. 3. Van gelijken, zoo niet van nog hoogeren ouderdom dan de hulk is de jagthoorn, die in zijn oorspronkelijken vorm het eerst voorkomt op de zoo even bedoelde rentmeestersrekening van 1372 en door SOTHEBY in den Haag al op rekeningen van het jaar 1370 werd gezien. Nog voor dien tijd had JANSEN in een Fransch manuscript van het jaar 1336 de sporen van dergelijk figuur ontdekt, dat echter vrij onduidelijk was en meer de gedaante van een waldhoorn had [2]).

Pl. II, n°. 4. Kleiner, doch even net van vorm, vertoont het zich in de rekening van den rentmeester van Zeeland beoosten Schelde over 1389. Met dat jaar verdwijnt ook dit merk, dat meermalen werd aangetroffen in Italiaansche handschriften van 1378, 1383 en 1385 en in Fransche rekeningen van 1389, voor geruimen tijd uit onze archieven. In de 15[de] eeuw was het in Gelderland niet onbekend [3]).

Pl. II, n°. 5. Van jagthoorn in posthoorn veranderd, was dit merk bestemd om ook voor het late nageslacht bewaard te blijven. Na jaren lang in onbruik geweest te zijn, kwam het met het einde der 16[de] eeuw wederom voor den dag,

---

1) De hulk is een zeer zeldzaam merk; wij vonden het slechts eenmaal in de genoemde rekening, die doorloopend op papier met den jagthoorn, waarbij ook een paar vellen met den hertekop en de weegschaal, is geschreven. Later vindt men in de eerste drukken te Keulen van ARNOLD THER HOERNEN een sierlijk schip met vlag aan den mast, en in die van JAQUES DE RUBEIS te Venetië een zeilend schip, beiden afgeteekend bij JANSEN op plaat XVII, n°. 237 en pl. XIX, n°. 280.

2) Het facsimilé daarvan staat op plaat XII, n°. 30.

3) Voor drukwerken werd het in de Nederlanden niet gebruikt; slechts enkele malen te Rome en te Venetië.

doch nu geplaatst op een schild, zoo als het voorbeeld uit de stadsrekening van Middelburg van het jaar 1591 aantoont. De naam, bij het Fransch reglement van 18 September 1741, waarover in het vervolg zal worden gehandeld, daaraan gegeven, namelijk die van „grand cornet, papier au cornet d'Hollande," doelt op het land zijner herkomst in die dagen. Als postpapier, door de Hollandsche fabrieken vooral in de 18de eeuw bij groote hoeveelheid in den handel gebragt, bleef het tot nu toe den naam behouden, dien het waarschijnlijk aldus aan het overoude middeleeuwsch fabriekaat had ontleend.

Pl. II, n°. 6. De bel, die in de 11de en 12de eeuw een onmisbaar sieraad was bij de kleederdragt van vorsten en hovelingen en dan ook op de oudste speelkaarten in Duitschland als symbool van den adel werd afgebeeld [1]), werd tegen het laatst der 14de eeuw ook als merk in het papier overgebragt. In de eerste jaren der volgende eeuw kwam het in de Nederlanden; de rekening van den rentmeester van Zeeland beoosten Schelde over 1405 en de rekeningen van het Lieve Vrouwe broederschap te 's Hertogenbosch van 1411 zijn op papier met dat merk geschreven. Omstreeks dienzelfden tijd werd het ook in Gelderland gebruikt.

Pl. II, n°. 7. Aan het klingelend geluid der vrolijke schel paarden zich ook de statige toonen der plegtige kerkklok, wier vermanende stem in de nederige huizen des volks zoowel als in de trotsche kasteelen des adels werd gehoord. Ook de eerzame poorter, die voor zich en voor zijn gezin den kost met het maken van papier trachtte te winnen, werd door haar met ernstiger gedachten vervuld. Onder de uitoefening van zijn bedrijf klonk zij hem meermalen in de ooren en gaf dus ongezocht aanleiding, dat hij haar als filigraan in zijn vormraam plaatste. Afwisselend van gedaante,

---

[1]) Vergelijk Breitkopf, *Ueber den Ursprung der Spielkarten*, bl. 33 en de plaat aldaar.

soms langwerpig en met verder uithangenden klepel, vindt men haar al in de rekeningen van Amsterdam en Gouda over de jaren 1370 en 1371, in het rijks-archief bewaard; ook in die van Zwaluwe, Leeuwenhorst en Voorne van de jaren 1411 tot 1426. Volgens SOTHEBY komt zij ook voor in de archieven van Haarlem op de jaren 1417, 1418 en 1427, en volgens VAN HASSELT in die van Gelderland van de 15e. eeuw. Wij hebben haar maar eenmaal ontmoet, in de rekening van den heiligen geest in Onze Lieve Vrouwe kerk te Sluis van het jaar 1416 [1]). Even als de hoorn kwam zij in lateren tijd weer terug; in het Fransche reglement van 1741 wordt er gewag van gemaakt, als van „papier à la cloche," en „double cloche."

Pl. II, n°. 8. De gekruiste zwaarden, die bij de oude Italiaansche speelkaarten dezelfde beteekenis hadden als de bel op het Duitsche kaartenblad [2]), worden op het papier in de Nederlanden niet veel aangetroffen. Ons facsimilé is genomen uit het hiervoren bl. 25 reeds besproken boek met den knoop te Aardenburg.

Pl. II, n°. 9. Van de vreedzame schaar, die in de middeleeuwen voor huiselijk gebruik en bij velerlei ambachten en neringen even onmisbaar, ook door den papiermaker vlijtig ter hand werd genomen, kan het ons niet verwonderen, dat zij al spoedig als merk op zijn fabriekaat is overgegaan. BREITKOPF houdt het er voor, dat dit in Italië reeds is geschied tegen het midden der 14de eeuw [3]); MAJANS bezat een handschrift van het jaar 1367, vermoedelijk op Italiaansch papier, waarin het voorkwam [4]). Wij hebben de schaar als

---

[1]) In de oudste Nederlandsche drukken en in die van het buitenland komt zij niet voor; JANSEN vermeldt alleen klokken van een geheel ander fatsoen en met onzigtbaren klepel in de eerste drukken van JENSON te Venetië en ook te Rome in 1478.

[2]) BREITKOPF, o. l., bl. 32.

[3]) BREITKOPF, o. l., bl. 71.

[4]) *Epist. ad Meerm.*, 86, 136.

papiermerk hier te lande voor het eerst en het laatst leeren kennen in 1417, toen het te Sluis in de Vrouwekerk voor de rekeningen van den heiligen geest werd gebruikt [1].

Pl. II, n°. 10. Hoe men echter aan den kwast, als papiermerk, is gekomen, valt moeijelijk te verklaren; als proeve van nette bewerking verdient het den meesten lof. Nergens in of buiten deze gewesten hebben wij dit of soortgelijk merk gezien of beschreven gevonden. Op de plaat is het afgeteekend naar een paar brieven in het provinciaal archief van de jaren 1474 en 1478, beiden te Zierikzee geschreven. De eerste is een guarandbrief, gedagteekend „den XXIIII°. dach in Decembre int jaer XIIII°. ende vier ende tseuentich;" de andere een schrijven van Pieter Hughezone, den rentmeester van Zeeland beoosten Schelde, aan die van de rekenkamer in den Haag „den XXI°. dach van April ano LXXVIII na paesche."

Pl. II, n°. 11. De meermin met dubbelen staart, van welk merk men noch in Italië, noch in Frankrijk eenig spoor vindt, schijnt uitsluitend in Duitschland te huis te behooren.

Onlangs in Neurenberg zijnde trof bij de bezigtiging van het Germaansche museum het mijne aandacht, dat hetzelfde figuur op de oude, aldaar bewaard wordende borduur- en tapijtwerken meermalen afgebeeld was onder de wapens der patricische geslachten van die stad. Zoo als wij zagen, had reeds Ulmann Stromer er vóór 1390 zijne papierfabriek, die hij toen met behulp van Italiaansche werklieden aanmerkelijk uitbreidde en verbeterde [2]. Nu gelooven wij, dat de gissing niet zeer gewaagd is, als wij in dit papier het fabriekaat durven zien van genoemden Stromer,

---

[1] Jansen zag het nog dikwijls in Italiaansche handschriften van 1434 en 1435 en verder van 1465 tot 1468, ook in eerste drukken te Venetië, te Rome en te Florence; soms in Duitschland, doch dan is het figuur veelal kleiner.

[2] Zie bl. 9.

wiens naam tot zoodanig wapen aanleiding gaf en wiens betrekking als regeringslid hem zijne plaats deed innemen onder de eerste familiën. Vóór 1390 schijnt zijn papier al door den handel te zijn verspreid; althans de rekening van den rentmeester van Zeeland bewesten Schelde over 1386 is er grootendeels op geschreven, even als die van 1395 en van 1399.

Pl. II, n°. 12. In vervolg van tijd hebben ook andere papiermakers zich van dit merk bediend, waaraan de gedaante gegeven werd, onder welke men zich dit wezen gewoonlijk voorstelde. Zich de haren kammende en overigens sierlijk van vorm prijkt zij in het papier der stadsrekening van Middelburg over het jaar 1425.

Pl. II, n°. 13. Met den spiegel in de hand en kleiner van afmeting vindt men haar in de Middelburgsche rekening van 1472.

Pl. II, n°. 14. Van korteren duur was de verschijning van de zwaan, die, evenmin als het vorige figuur op het rijks-archief bekend, in dat van Buren wordt aangetroffen op het jaar 1425 [1]), in die eeuw ook in de archieven van Gelderland wordt gevonden en ten jare 1466 in de stedelijke rekening van Middelburg voorkomt.

PLAAT III, n°. 1. Eene langere periode heeft daarentegen de weegschaal vervuld, die in tweeërlei vorm, met ronde of hoekige schalen, in het midden der 14de eeuw in de Nederlanden al vrij algemeen verspreid was. MEERMAN heeft papieren met dit merk van de balye van Utrecht in handen gehad, die vóór 1353 waren beschreven [2]); SOTHEBY vond het telkens terugkeerend in de rekeningen te 's Hage van 1357 tot 1431 [3]). VAN HASSELT vermeldt het als een in Gelderland gedurende de 15de eeuw in zwang zijnde papier, dat

---

1) *Kronijk van het Utrechtsch genootschap*, 1857, (XIII), bl. 81.

2) *Epist. ad Meerm.*, 101, 105.

3) SOTHEBY, o. l., fol. 59.

ook te Leiden tot het schrijven der stadsrekeningen w gebruikt tot het jaar 1456 [1]). In Zeeland was de wee schaal eveneens van ouden datum en wisselde het groote kleine figuur, met schalen van verschillenden vorm, ook t kens af. De oudste, van 1372, komt voor in de rekeni van den rentmeester bewesten Schelde over dat jaar, alsme in het boek met den knoop te Aardenburg omstreeks 13

Pl. III, n°. 2. Dit merk, dat in Holland voor de g felijke rekeningen al in 1357 werd gebruikt, vonden w eerst in 1416 op het schutblad der rekening van den ren meester van Zeeland bewesten Schelde; enkele bladen, waa schijnlijk het overschot van eenen voor vele jaren te voren o gedanen voorraad, zijn ook vervat in het derde weesboek t Sluis, loopende van 1537 tot 1568.

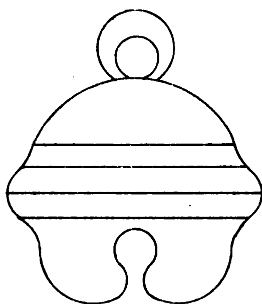
Pl. III, n°. 3, is genomen uit het boek met den knoo te Aardenburg en is ook bewaard in het schutblad der reke- ning van den rentmeester van Zeeland bewesten Scheld over 1429.

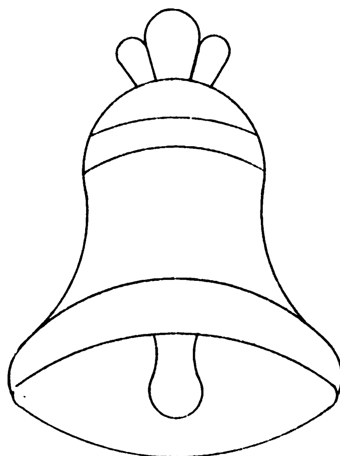
Pl. III, n°. 4, komt tweemalen voor in schutbladen va rekeningen van den rentmeester van Zeeland beoosten Schelde, het eerst in die van 1430, vervolgens in die van 1432.

Pl. III, n°. 5, is het facsimilé van de weegschaal op zeker stuk van het jaar 1465, met andere papieren gebonden in Register 19, n°. 3^b, gemeente-archief van Middelburg.

Neemt men echter in aanmerking, dat op papier met dit merk slechts eenmaal, in 1372, eene rentmeesters-rekening in haar geheel is geschreven en men nog lang daarna datzelfde papier voorhanden had, doch het alleen gebruikte voor schutbladen bij het binden dier rekeningen, dan zoude men daaruit moeten opmaken, dat in Zeeland aan dit papier minder waarde werd gehecht dan in Holland en Gelderland. Maar ook daar was het al lang vergeten, toen het in Italië

[1]) *Kronijk van het Utrechtsch genootschap*, VI, 102.

Steendr. v. I & H. van Laup

nog algemeen tot het drukken van boeken werd gebezigd [1]).

Pl. III, n°. 6. In het register van diensten van den heiligen geest in de St. Janskerk te Sluis, loopende van de eerste helft der 14de tot de 15de eeuw, komt dit kruis, onder den naam van paternosterkruis bekend, enkele malen voor. De juiste tijd van zijne invoering in deze landen kan echter daaruit moeijelijk worden afgeleid; het schijnt omstreeks het jaar 1400 te zijn geschied. In dezen sierlijken vorm wordt het ook door dr. HERMANS medegedeeld uit de rekening van het Lieve Vrouwe broederschap te 's Hertogenbosch van 1446. In de Haagsche archieven had SOTHEBY het niet ontmoet, maar wel in Engeland in eenen brief, op den Tower te Londen voorhanden, aan den aartsbisschop van York ten jare 1452 geschreven [2]).

Pl. III, n°. 7. Van onderen met eene punt voorzien komt het voor op het schutblad der rekening van den rentmeester van Zeeland bewesten Schelde over 1434. Een plakaat van FILIPS den Goede betrekkelijk de nieuwe ordonnantie op de munt van 19 November 1435, in het gemeente-archief van Middelburg (Register 65, n°. 2b), heeft hetzelfde merk, dat in het volgende jaar wederom tot schutblad voor de rekening van den rentmeester beoosten Schelde werd gebruikt en toen ook te 's Hertogenbosch tot het schrijven der rekening van het Lieve Vrouwe broederschap heeft gediend. Na dien tijd hebben wij het niet meer gezien [3]).

---

[1]) In Hollandsche drukwerken komt de weegschaal nooit voor. Veelvuldig daarentegen, soms in een cirkel of met eene kroon gedekt, in de eerste drukken te Venetië, Vicenza, Treviso, Perugia, Soncino en voornamelijk te Rome. JANSEN meent, dat dit papier dan ook in de omstreken van Venetië werd gemaakt.

[2]) SOTHEBY, o. l., fol. 117.

[3]) Kruizen, maar van anderen vorm, door JANSEN afgeteekend op plaat XIII, n°. 84, 85 en 86, komen voor in de eerste drukken van JENSON te Venetië.

Pl. III, n°. 8. Dit figuur, waarschijnlijk een aartsengel, is een zeldzaam merk, dat wij slechts eenmaal hebben aangetroffen, in het schutblad der rekening van den rentmeester van Zeeland beoosten Schelde over het jaar 1413. Van Hasselt spreekt ook van een engel, als papiermerk in de archieven van Gelderland gedurende de 15de eeuw.

Pl. III, n°. 9. In lateren tijd werd ook dit filigrane nog wel eens gemaakt; als voorbeeld daarvan voegen wij het facsimilé hierbij, afgeteekend naar een stuk van het jaar 1630, in de archieven van Middelburg berustende.

Pl. III, n°. 10. Angelus Roccha, een schrijver uit de 16de eeuw, deelt in zijne *Bibliotheca Apostolica Vaticana* [1]), omtrent de papierfabrieken te Fabriano het volgende mede: „Italas chartarum molas ceteris omnibus solere praeponi et Fabriani cuncta chartae genera atque optima, inprimis autem *chartam papalem*, *imperiatem* et *regiam*, ut vocant, in hac tantum urbe confectam fuisse.”

Waarschijnlijk moet daarin de oorsprong worden gezocht van dit merk, hetwelk den paus voorstelt, in pontificaal ornaat, zittende op zijnen zetel, met den sleutel van Petrus in de hand. Evenwel schijnt eerst tot aanduiding van dit soort eenvoudig de tiara te hebben gediend en werden de andere soorten door keizers- en koningskroonen onderscheiden. Bij de toenemende kunstvaardigheid in het maken der filigranes zette men weldra den paus in zijn geheel in het naar hem genoemde papier, dat wijd en zijd werd verspreid en door zijne goede hoedanigheid ook bij ons te lande, vooral in de laatste helft der 15de eeuw, zeer was gezocht [2]).

In eene rekening van Krabbendijke van het jaar 1461, op het provinciaal archief bewaard, komt dit merk in Zeeland het eerste voor; de stedelijke rekeningen van Middel-

---

[1]) Aangehaald door Breitkopf, o. l., bl. 85.

[2]) Vergelijk Hofdijk, *Ons voorgeslacht*, V, 41.

burg over 1467 en 1470 werden er ook op geschreven.

In 1466 werd het eveneens te 's Hertogenbosch tot dat doel gebruikt en was het mede in Gelderland niet onbekend, waar echter nu en dan, volgens VAN HASSELT, de paus afgebeeld werd met eene brandende kaars op een kandelaar in de regterhand.

Al voor den aanvang der 16de eeuw was ook dit merk in de Nederlanden door velerlei anderen geheel verdrongen [1].

Pl. III, n°. 11. In de grafelijke rekeningen te 's Hage van 1373 tot 1375 had SOTHEBY een enkelen sleutel, als papiermerk, reeds meermalen aangetroffen; doch niet vroeger dan in 1410, en verder in 1437, 1438 en 1439 de twee gekruiste sleutels in eenen cirkel, welke wij op een schutblad der rekening van den rentmeester van Zeeland bewesten Schelde over het jaar 1424 hebben gevonden.

Pl. III, n°. 12. Zonder cirkel en uitvoeriger van bewerking komen de gekruiste sleutels het eerst in Zeeland voor in eene rekening van den bailliu te Goes van 1433. In het rijksarchief vindt men ze nog op papier van 1440 en 1441. Dit merk was echter al veel vroeger bekend; SOTHEBY vermeldt het als voorkomende in rekeningen van 1358 en 1359 [2], terwijl JANSEN er gewag van maakt als ook in Frankrijk voorhanden in het jaar 1380 [3].

Pl. III, n°. 13. De ruggelings tegen elkander opstaande sleutels behooren tot de laatste helft der 15de eeuw. De rekening van Middelburg over het jaar 1456 en die van den rentmeester van Krabbendijke over 1458 bevatten papier

---

[1]) Slechts ULRICH ZELL VAN HANAU, te Keulen, heeft van dit papier tot het drukken van zijne eerste boeken gebruik gemaakt.

[2]) SOTHEBY o. l., fol. 56.

[3]) Het door hem medegedeelde merk is echter zeer onnaauwkeurig en blijkbaar met weinig zorg afgeteekend, even als de gekruiste sleutels, hangende aan een lint, die hij al op papier van 1358 had gezien. Plaat XII, n°. 17 en n°. 47.

met dit merk; in 1463 doet het zich ook voor te 's Hertogenbosch [1]).

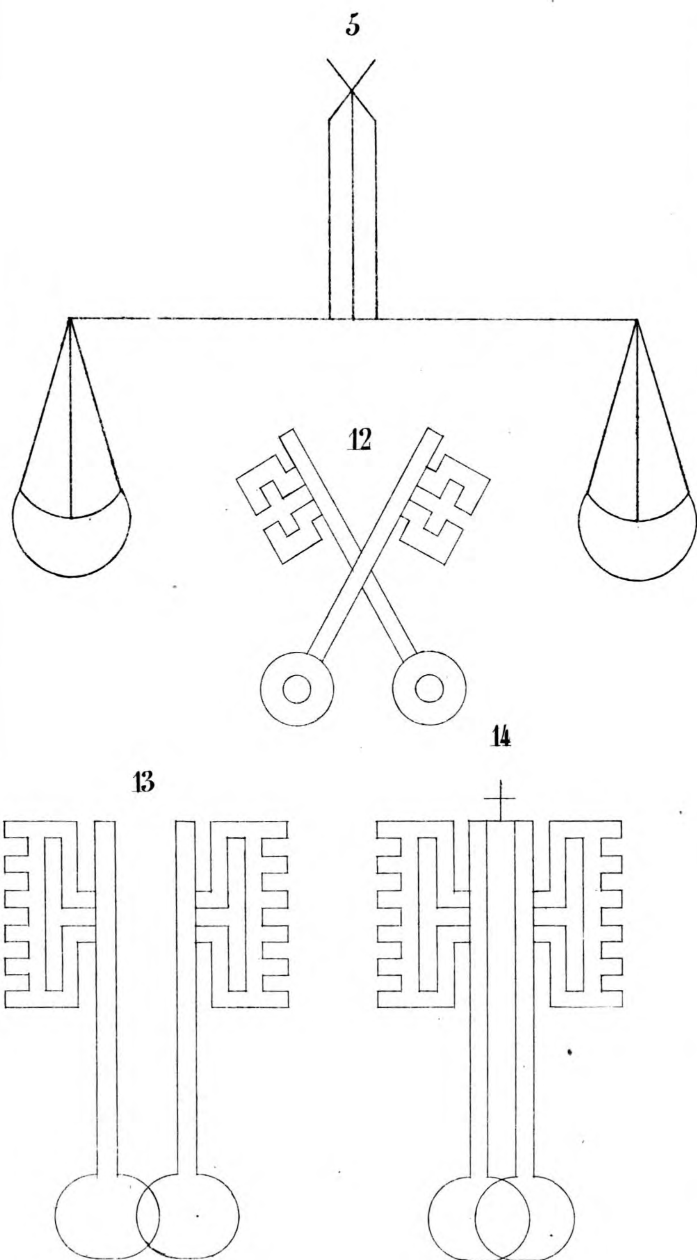
Pl. III, n°. 14. Van boven onderling verbonden en met een klein kruis daarop, zagen wij den dubbelen sleutel op een papieren omslag der rekening van het bailliuschap van Reimerswaal van het jaar 1469.

PLAAT IV, n°. 1. Volksoverlevering en ridderroman houden de herinnering levendig aan den ontzaggelijken draak, wiens overwinning door de kracht des geloofs of door den heldenmoed van zijnen bestrijder, in de middeleeuwen het onderwerp van zoo menige sage heeft uitgemaakt. Niet alleen in het gezin, maar ook in de werkplaats van den papierfabriekant werden die roemruchtige feiten door rondreizende sprooksprekers en minstreelen bezongen; gezellen en huisgenooten leenden daarbij aandachtig het oor en bij het hervatten van den arbeid liepen nog de gesprekken over het vreesselijke monster, waarmede aller gedachten waren vervuld. In hunne verbeelding gaven zij er eene gedaante aan, die zij op het papier aanschouwelijk maakten. Italiaansche handschriften van 1370 vertoonen ons reeds den vliegenden draak [2]), die, hoewel eenigzins anders van vorm, in het jaar 1386 ook op het papier wordt gevonden der rekening van den rentmeester van Zeeland bewesten Schelde; in die van 1395 vinden wij hetzelfde merk terug. In 1403 en 1418 werd dergelijk papier ook te 's Hertogenbosch voor de rekeningen van het illustre Lieve Vrouwe broederschap gebruikt.

---

[1]) Volgens KONING o. l., bl. 80, vindt men dit merk ook op eenige bladen van den eersten Nederduitschen *Spiegel onzer behoudenis*, maar niet in boeken te Mainz gedrukt; doch naderhand in enkele drukwerken te Keulen. Daarentegen komen, volgens JANSEN o. l., I, 354, de gekruiste sleutels in de eerste drukken te Mainz van 1462 herhaaldelijk voor, eveneens als in die, welke bij GUNTHER ZAINER te Augsburg van de pers zijn gekomen. De gekruiste sleutels zijn het wapen van Regensburg; welligt was het papier, met dit merk voorzien, uit die stad of hare omstreken afkomstig.

[2]) Afgebeeld bij JANSEN, pl. XIII, n°. 62.

Steendr. v. I. & H. van Langenhuysen

Pl. IV, n°. 2 en n°. 3. Laatstbedoeld merk te 's Hertogenbosch heeft veel overeenkomst met den draak, dien wij onder deze twee nommers hebben afgebeeld, en welke beiden genomen zijn uit twee verschillende brieven van JAN VAN BEIJEREN aan FLORIS VAN BORSSELEN, zijnen rentmeester van Zeeland beoosten Schelde, geschreven in den Haag en gedagteekend „op Sinte Jacops-avont apostel int jair ons hēn MCCCC vierendetwintich."

Omstreeks dienzelfden tijd, in 1422, komt papier met dit merk nog voor te 's Hertogenbosch; in de grafelijke rekeningen te 's Gravenhage wordt het eehter niet aangetroffen. In Gelderland was het ook in de 15de eeuw bekend; tegen de helft dier eeuw hield het gebruik daarvan in de Nederlanden op [1]).

Pl. IV, n°. 4. Het lam Gods, „agnus Dei, qui tollit peccata mundi," door meer dan één bisschop in zijn wapen opgenomen en ook bij ons te lande op de oude grafelijke munten meermalen voorkomende, vond niet alleen zijne plaats in het vrome gemoed van den middeleeuwschen papierfabriekant; door zijne hand werd het ook overgebragt op het fabriekaat, dat al in 1356 met dit filigrane prijkte, volgens de mededeelingen van OTTLEY, die het, hoewel verschillend van het onze, te 's Hage in de rekeningen van dat jaar en in die van 1376 en 1377 heeft gezien.

Volkomen gelijk aan het onze, dat wij in het schutblad der rekening van den rentmeester van Zeeland beoosten Schelde over het jaar 1421 hebben ontdekt, vindt men dit merk in de grafelijke rekeningen op het rijks-archief over de jaren 1403 en 1404.

Pl. IV, n°. 5. Het kleinere, keurig uitgevoerde Godslam, is een facsimilé uit de stadsrekening van Middelburg over 1453.

Als schrijfpapier werd het in die eeuw hier te lande niet

---

[1]) In de eerste drukken van JENSON te Venetië komt meermalen het merk voor, op onze plaat onder n°. 1 medegedeeld.

veel meer gebruikt; enkele malen vindt men het nog in eerste drukken te Utrecht en te Delft [1]).

Pl. IV, n°. 6. De St. Jacobs-schelp duidt een soort van papier aan, dat in de Nederlanden eerst tegen het einde der 15de eeuw ingevoerd, daar weinig succes schijnt te hebben gehad. Althans vinden wij niet, dat er ergens gebruik van gemaakt is, dan slechts eenmaal te Middelburg in het jaar 1481, toen daarop eene akte voor schepenen werd gepasseerd [2]).

Pl. IV, n°. 7. Het echt middeleeuwsch figuur, een soort van kriekelaar of kriekenboom voorstellende, waarvan de afbeelding ook gevonden wordt op de hiervoren bl. 32 reeds vermelde oude borduursels in het Germaansch museum te Neurenberg, is door Sotheby in de grafelijke rekeningen van Holland over 1408 en 1409 verkeerdelijk aangezien voor een kruis [3]). Door Meerman wordt al eene bloem als papiermerk genoemd op het jaar 1369, volgens een stuk in de archieven der balye van Utrecht voorhanden [4]). Het hierbij afgebeelde is van eenigzins lateren tijd; het maakte deel uit van het schutblad der rekening van den rentmeester van Zeeland beoosten Schelde over 1415.

Pl. IV, n°. 8. In de rekening van den rentmeester bewesten Schelde over 1418 werd papier met dit merk eveneens tot schutblad gebruikt.

Pl. IV, n°. 9. In de rekening van dien rentmeester over 1419 komt wederom op dezelfde wijze ook deze soort voor.

---

[1]) In lateren tijd ontmoet men meermalen papier met den agnus Dei als wapen, waarschijnlijk Fransch papier van Rouaan. Het middeleeuwsch papier met dit merk was afkomstig uit fabrieken van Parma. Jansen vond het ook in Fransche rekeningen van 1432 en niet alleen in drukken van Jenson te Venetië, maar ook in enkelen van Arnold ther Hoernen te Keulen.

[2]) Misschien was het een enkel blad, dat toevallig daar gekomen was. Verscheidene drukkers te Keulen maakten er voor hunne boeken veel gebruik van.

[3]) Sotheby, o. l., fol. 117.

[4]) *Epist. ad Meerm.*, 101—105.

Men schijnt noch toen, noch vroeger van dit papier grooten voorraad te hebben opgedaan; ook nergens wordt er verder gewag van gemaakt [1]).

Pl. IV, n°. 10. Eerst op een stuk in het archief te Veere van het jaar 1470 vonden wij het klaverblad, dat door JANSEN, die het echter op zijne platen niet afgeteekend heeft, al op het jaar 1414, als in Frankrijk bestaande, is beschreven en met den naam van „feuille de trèfle" is aangeduid [2]).

Pl. IV, n°. 11. De quartefeuille, waarmede de reeks der groote en kleine bloemen wordt besloten, welke in deze gewesten weinig opgang hebben gemaakt, is genomen uit zekere akte in het gemeente-archief te Middelburg van het jaar 1491.

Pl. IV, n°. 12. De druiventros, een papiermerk van middeleeuwschen oorsprong, dat den roem van een deugdelijk fabrikaat tot in den nieuweren tijd heeft staande gehouden [3]), wordt door ons reeds op het jaar 1370 vermeld, als voorkomende in het register van de renten van Onze Vrouwe kerk te Sluis, dat, niet voorzien van eenig jaartal, door den archivaris dier gemeente, den heer VAN DALE, wordt vermoed tusschen 1370 en 1380 te zijn opgesteld. Uit hetgeen ons echter van elders omtrent dit papiermerk is gebleken, meenen wij de juistheid van die opvatting te moeten betwijfelen. De druiventros is in de Nederlanden niet eerder dan omstreeks 1430 bekend geweest. SOTHEBY vond dien in de rekeningboeken van Amsterdam van 1431 tot 1433, in die van Texel over 1443 en in die van Voorne over 1455 [4]). Tegelijkertijd, in 1434, vindt men hem te 's Hertogenbosch.

[1]) In enkele drukken te Mainz komt eene bloem op een stengel voor; doch dit merk is zeer verschillend van de onzen. JANSEN deelt het mede, pl. XIV, n°. 118.

[2]) JANSEN, o. l, I, 380.

[3]) In het meermalen aangehaalde fransche reglement van 1741 is ook het *papier grand raisin* en *petit raisin* opgenomen.

[4]) SOTHEBY, o. l., fol. 118.

Het register te Sluis kan dus ten vroegste met het jaar 143 zijn begonnen.

Pl. IV, n°. 13. In die périòde valt ook het stuk, waa aan dit merk is ontleend, zijnde een plakaat van FILIP den Goede betrekkelijk zijne vroegere ordonnantiën op d munt, van 24 Februarij 144$\frac{3}{2}$.

Pl. IV, n°. 14 en 15. Sinds dien tijd bleef het als schrij papier zeer gezocht. Ook in de Nederlanden vindt men he nog in de 16de en 17de eeuw, waarvan wij onder dez nommers een paar voorbeelden hebben gegeven, om he onderscheid tusschen de middeleeuwsche merken en di van den lateren tijd des te beter te doen uitkomen [1]). Opmerkelijk is het, dat in de eerste jaren na de uitvindin van de boekdrukkunst, toen dit papier in deze gewesten waarschijnlijk nog algemeen verkrijgbaar was, geen van onze landgenooten het tot het drukken van zijne boeken heeft gebruikt [2]).

PLAAT V. De groote verscheidenheid der merken op deze plaat, welke allen, behoudens enkele uitzonderingen, tot de 15[de] eeuw behooren en die, behalve de burgt, niet tot de volgende eeuw zijn overgegaan, strekt ten bewijze van den omvang, dien de handel in het papier destijds reeds gekregen had en van de uitgebreide schaal, waarop die industrie werd gedreven, welke telkens nieuwe fabrieken verrijzen, maar ook verdwijnen zag. Het kan ook zijn, dat de fabriekant om te voldoen aan zijnen smaak en welligt evenzeer aan dien van het publiek, bij zijne reeds bekende merken telkens nieuwe uitdacht en die tegelijk met de meest gezochte soorten aan den man trachtte te brengen. Kortstondig was van de meesten de verschijning in deze landen,

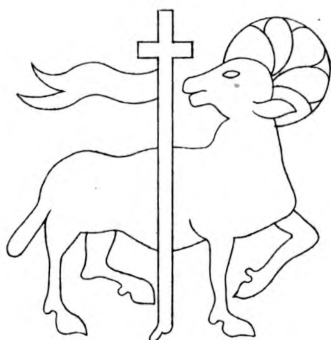

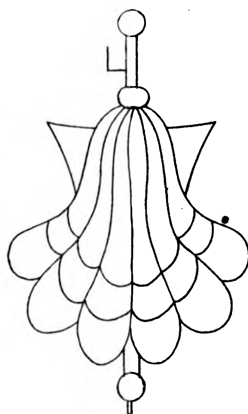
[1]) N°. 14 is het facsimilé der stadsrekening van Middelburg over 1576; n°. 15 is dat van een stuk van het jaar 1652.

[2]) Daarentegen zijn er te Mainz, Straatsburg, Neurenberg, Basel en Keulen vele werken op gedrukt.

6

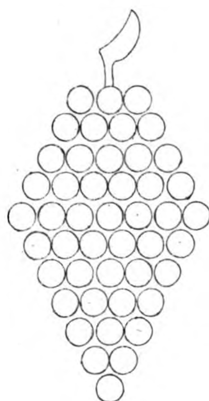
5

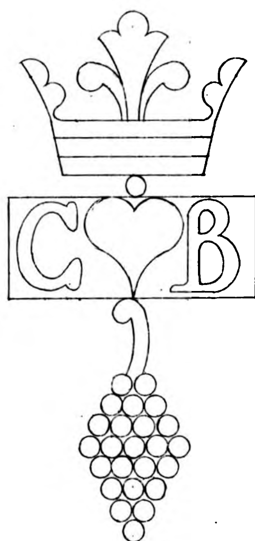

15

14

Steendr. v. I. & H. van Langenhuysen

waar men zich weldra uitsluitend bediende van het papier, welks merken op de volgende platen zijn afgebeeld.

Pl. V, n°. 1. Zoo komt het torentje, welligt aan het schaakspel ontleend, waarvan SOTHEBY gewag maakt, als zoude het in den Haag al op handschriften van het jaar 1354 te zien zijn [1]), alleen voor in de Zeeuwsche archieven en dan nog slechts enkele malen, op het jaar 1428 en 1429 in de rekeningen van den rentmeester bewesten Schelde, waarvan het papier overigens in den regel den eenhoorn vertoont.

In de rekeningen van het poortersgeschot te Middelburg over 1456 wordt het eveneens aangetroffen [2]), doch veelvuldig afgewisseld met

Pl. V, n°. 2, het kapiteel, de zuil of „roc," die ook nergens anders gevonden wordt en door dr. HERMANS werd opgemerkt in den zeldzamen druk der *Historia S. Joannis evangelistae ejusque visiones apocalypticae*, welke aanleiding heeft gegeven tot zijne meermalen besproken verhandeling over de papiermerken [3]).

Pl. V, n°. 3. De getinneerde poort, het kasteel, de burgt of donjon, dien men nog tegenwoordig in zoo vele stadswapens, uit de middeleeuwen afkomstig, ziet prijken, was voor den poorter, die binnen de veste het papiermakersbedrijf uitoefende, een allezins passend filigrane. Ofschoon men mag aannemen, dat zoodanig merk reeds vroeger zal zijn bekend geweest, werd het eerst in de tweede helft der 15de eeuw in de Nederlanden ingevoerd [4]). Ons figuur,

---

1) SOTHEBY, o. l., fol. 52.

2) Het torentje vindt men ook in eerste drukken te Neurenberg, Basel, Straatsburg en Venetië.

3) *Handelingen van het Brabandsch genootschap*, 1847, bl. 72 en 73. Evenmin als bij KONING en bij SANTANDER wordt het bij JANSEN gevonden en ook niet door SOTHEBY of OTTLEY vermeld. Het register in het gemeentearchief alhier, waarin boven bedoeld merk voorkomt, loopt van 1428 tot 1467.

4) JANSEN heeft op zijne platen kasteelen en torens van allerlei grootte en vorm afgebeeld; zij zijn genomen uit oude Fransche handschriften en uit de eerste Italiaansche drukken.

dat veel overeenkomst heeft met den burgt uit het wapen van Ofen, welke naam ook in de vrij onduidelijke letters boven de poort kan worden gelezen, is afgeteekend van het papier der stedelijke rekening van Middelburg over het jaar 1470. Maar ook daar staat het niet alleen; een nog grooter getal bladen heeft den paus op zijnen zetel tot merk.

Pl. V, n°. 4 en 5. In de 16de en in de 17de eeuw behoorde het papier met den burgt tot de hier te lande nog gebruikt wordende soorten; vele rekeningen van deze stad zijn er op geschreven, onder anderen die van de jaren 1588 en 1625, wier merken echter zeer verschillend zijn, zoowel onder elkander, als met die uit de middeleeuwen, zoo als de hierachter medegedeelde voorbeelden aantoonen.

Pl. V, n°. 6. Het buigzame koperdraad werd soms tot de zonderlingste figuren vervormd, welker bedoeling tegenwoordig moeijelijk te vatten is en wier beteekenis niet ligt is te begrijpen voor ons, die vreemd zijn aan de uitingen der middeleeuwsche fantaisie. Wie zal bij voorbeeld de gedachte raden, die den papiermaker heeft geleid, toen hij een merk, als dat wat hier achter staat afgebeeld, op zijn vormraam bragt? Gonsde welligt rond zijne ooren het een of ander lastig insect, waarvan hij al dadelijk den kop en de voelhorens heeft nagemaakt, maar het ligchaam niet heeft voltooid, dat hem misschien te veel arbeids zoude hebben gekost? Of moeten wij, bij eene gissing à la Domenech, tot de verrassende ontdekking komen, dat de papiermakersgezellen der middeleeuwen al de blaasinstrumenten van Sax hebben bespeeld? Liefst willen we het daarvoor houden, dat de man zonder gedachte is te werk gegaan en dat er alzoo onder zijne handen een figuur is ontstaan, waarvan hij zich toen evenmin rekenschap wist te geven, als wij dit thans kunnen doen. Doch de bailliu van Goes zal zich daarmede het hoofd niet hebben gebroken, toen hij in het jaar 1439 op dat papier de rekening van zijn bailliuschap deed schrijven.

Pl. V, n°. 7. Niet minder vreemd is het merk, dat wij

een paar jaren later in de rekening van den rentmeester van Zeeland bewesten Schelde ontmoeten. Hadden de Egyptiërs de gewoonte gehad om ook hun papier met een watermerk te voorzien en zich daartoe van het cistrum bediend, dan zoude welligt met eenigen grond kunnen worden beweerd, dat men het van hen had overgenomen en later in het linnenpapier had nagemaakt. Doch de Egyptiër heeft uit den aard van zijn fabriekaat nooit iets van het filigrane geweten en de papiermaker in het westen had waarschijnlijk ook nooit iets van het cistrum gehoord. De eenvoudigste oplossing is deze, dat in dit figuur eene calligraphisch minder gelukkig geslaagde M moet worden gezien, welke letter al in de 14de eeuw onder de papiermerken voorkomt.

Pl. V, n°. 8. Dit merk schijnt niets anders te zijn dan een gewoon handelsmerk, zoo als dit in de middeleeuwen door de poorters op hunne waren werd gezet om de vrijheid van tol, aan hunne woonplaats toegekend, te kunnen genieten. Het heeft wèl eenige gelijkenis met het merk, door Koning medegedeeld in zijne *Bijdragen tot de geschiedenis der boekdrukkunst* en aldaar bl. 18 beschreven; doch met hem durven wij niet in de alles behalve zekere A de initiaal zien van Anthonie, hertog van Brabant, hoewel de tijd van ons merk, voorkomende in de rekening van den rentmeester van Zeeland bewesten Schelde van 1415, vrij wel overéenstemt met den tijd, waarin genoemde hertog heeft geregeerd, namelijk van 1405 tot 1415 [1]).

Pl. V, n°. 9. De oudtijds al bekende onderscheiding van keizerlijk en koninklijk, imperiaal en royaal papier [2]),

---

[1]) Ook Jansen vond dit merk in Fransche rekeningen van het jaar 1415 en beschrijft het als „un A avec deux traits et une croix pardessus," o. l., I, 381. Bij de beschrijving van plaat XII komen wij straks nader terug op de beteekenis, die naar onze meening over het algemeen aan deze en soortgelijke initialen in het papier moet worden gegeven.

[2]) Zie hiervoren bl. 36.

deed al vroeg, vooral in Italië, de kroon tot dat einde onder de watermerken opnemen. Wij hebben daarvan reeds een voorbeeld in het schutblad der rekening van den rentmeester van Zeeland bewesten Schelde over 1417, terwijl ook eene soort van kroon in de rekening van het Lieve Vrouwe broederschap te 's Hertogenbosch van 1440 wordt gevonden. In geene andere archieven hier te lande wordt zij echter aangetroffen; evenmin in de eerste drukken, die in de noordelijke Nederlanden van de pers zijn gekomen [1]). Bij het Fransche reglement van 1741 was het nog als „la couronne" bekend.

Pl. V, n°. 10. In het jaar 1424 schijnt men te 's Hage in de grafelijke schrijfkamer een grooten voorraad van papier van allerlei fabrieken, althans met verschillende merken, voorhanden te hebben gehad. Hiervoren bl. 39 vermeldden wij reeds twee brieven uit dat jaar van Jan van Beijeren en Floris van Borsselen met twee verschillende soorten van draken. Een derde brief van denzelfden, eveneens aan zijnen rentmeester in Zeeland beoosten Schelde, geschreven te 's Gravenhage en gedagteekend „opte XVII[ste] dach van Septembri int jair ons hēn MCCCC vierēntwintich" vertoont de ster met de wassende maan, die wij later nergens meer hebben ontmoet. Met een kruis, staande tusschen de horens van de maan, vindt men haar ook in de rekeningen der heeren van Arkel van 1421 en 1422, en reeds vroeger in de grafelijke rekeningen van 1409 en 1410 [2]).

Pl. V, n°. 11. De ster met de kroon is uit het laatst der 15de eeuw; te Middelburg komt zij voor in eene akte

---

[1]) De vroegste Italiaansche drukwerken te Venetië, Rome, Vicenza, Milaan en Mantua hebben kroonen in cirkels; zoo ook enkelen te Neurenberg en te Basel. Zonder cirkels, doch anders van vorm dan de onze, ontmoet men haar in drukken te Brussel, Leuven, Keulen, Straatsburg en Lubeck.

[2]) Sotheby, o. l., fol. 60.

op het gemeente-archief van het jaar 1480 en eenigzins grooter in dergelijk stuk van het jaar 1502 [1]).

Pl. V, n°. 12. In 1482 geeft hetzelfde archief ons eene ster van losseren vorm te zien [2]), die wij

Pl. V, n°. 15, omstreeks denzelfden tijd, doch zonder kern en met eene kroon gedekt, terug vinden in het protocol der vierschaar te Veere van 1499 tot 1502.

Pl. V, n°. 13. Deze, afgeteekend van de rentmeesters-rekening van Zeeland bewesten Schelde over het jaar 1483, is de laatste ster, die ons uit de Zeeuwsche archieven heeft toegeflonkerd [3]). Elders bleef zij nog aan den hemel der papiermakers schitteren; in Frankrijk staat „l'étoile" ook op het reglement van 1741.

Pl. V, n°. 14. Nevens de sterren prijkte de maan, die echter eerst later te voorschijn kwam. De bailliu van Goes gebruikte papier met dit merk voor de rekening van zijn bailliuschap over het jaar 1450; ook in Gelderland werden in de 15de eeuw sommige rekeningen daarop geschreven.

Pl. V, n°. 16. De smaak dier tijden bragt nu en dan nieuwe wijzigingen aan [4]), die men met de 17de eeuw veelal achterwege liet, om aan de maan het gewone menschengezigt te geven, met hetwelk zij zich echter zelden bij ons te lande

---

[1]) Jansen zegt, dat zij ook voorkomt in eerste drukken te Leuven. Aan Sotheby was zij ook niet onbekend; hij ontmoette haar echter eerst in een Fransch handschrift uit het laatst der 16de eeuw.

[2]) Nagenoeg van denzelfden vorm, doch met een dubbelen cirkel omgeven was zij het merk van John Tate, den oudsten papiermaker van Engeland, die al in 1470 te Hertford zijne industrie uitoefende. Zie *The Cornhill magazine*, 1861, November, pag. 619.

[3]) De enkele ster wordt door Sotheby niet onder de papiermerken van handschriften opgenoemd; wèl zag hij ze in een eersten druk te Leuven, en Jansen eveneens te Rome.

[4]) Zoo als het kruis tusschen de horens; Jansen vermeldt ook op het jaar 1450 een „demi-lune avec une étoile sur sa courbure." Met de kroon gedekt komt zij voor in de drukken van Jenson te Venetië.

vertoont. In Frankrijk versierde in 1741 het merk „aux trois croissants, aux trois lunes" het papier, dat voor den uitvoer naar de Levant was bestemd.

Pl. V, n°. 17. De gekruiste blokjes, om ze zoo eens te noemen, zijn ons alleen uit de archieven van Sluis bekend. In het register van de kamer van schepenen van 1492 tot 1494 en in de rekening van den heiligen geest in Onze Vrouwekerk aldaar komt dit merk herhaaldelijk voor, alsmede nog eenmaal in de rekening van de Vrouwe kerk over het jaar 1498 [1]).

Pl. V, n°. 18. In eerstbedoeld register der kamer van schepenen te Sluis wordt ook meermalen dit merk gevonden, zijnde een zoogenaamd ankerkruis, waaronder eene gothische letter, blijkbaar eene I.

Pl. V, n°. 19. In het figuur der harten, waarvan dit genomen is uit het boek met den knoop te Aardenburg en dat wij volkomen gelijk terugvinden in de archieven van Middelburg op het jaar 1504, heerscht eene groote verscheidenheid.

Pl. V, n°. 20. Met de letters I. B. er onder en gedekt met eene kroon zagen wij het tweemalen in papier, dat gebruikt werd tot schutblad der rekeningen van den rentmeester van Zeeland bewesten Schelde, eerst van 1487, daarna van 1491. Het register van publicatiën enz. te Sluis, aanvangende met het jaar 1497, werd op soortgelijk papier gehouden. Met betrekking tot die initialen, zegt Sotheby, die evenwel het hart onder de lelies opneemt, dat zij zouden doelen op Jan van Brabant, den tweeden gemaal van Jacoba van Beijeren [2]); doch dan zoude dit merk al veel vroeger bekend geweest moeten zijn, waarvan ons echter niets is gebleken.

---

[1]) Jansen ontmoette dit merk in Fransch papier van 1492; met eene kroon gedekt vindt men het in de Venetiaansche drukken van Jenson.

[2]) Sotheby, o. l., fol. 38.

Pl. V, n°. 21. Eveneens met de kroon, doch met een soort van I er onder, wordt het ook te Sluis aangetroffen in de rekening van den heiligen geest in Onze Vrouwe kerk over 1488.

Pl. V, n°. 22. Wederom andere letters, waarschijnlijk D. C., werden tegen het einde der 15de eeuw daaraan toegevoegd, zoo als uit zeker stuk, op het gemeente-archief te Middelburg voorhanden, van het jaar 1496 blijkt. Papier met dit merk schijnt te Sluis zeer gewild te zijn geweest; de rekening van Onze Vrouwe kerk werd daarop geschreven in de jaren 1498, 1501, 1503, 1505, 1507, 1508, 1509, 1511, 1512 en 1514; alsmede het register der kamer van schepenen gedurende de jaren 1501, 1502, 1503, 1504, 1505 en 1506.

PLAAT VII, n°. 1. Van Hasselt noemt onder de merken van het papier in de archieven van Gelderland uit de 15de eeuw ook een hart met eene lelie daar boven. Zoodanig figuur hebben wij in Zeeland nergens ontmoet; wel een hart in een cirkel met een soort van klaverblad er boven en er onder, voorkomende in het gemeente-archief van Middelburg; doch dit is reeds uit het laatst der 16de eeuw, van het jaar 1590.

Pl. VII, n°. 2. Insgelijks dit merk, hetwelk mede afkomstig is uit het stedelijk archief van Middelburg en dagteekent van het jaar 1591. Het herinnert ons aan het zinnebeeld van Luther, zijnde een hart, dat een kruis draagt en in het midden van eene roos is geplaatst [1]).

PLAAT VI. De ossekop, die nu aan de beurt ligt en van

---

[1]) Men ziet het zoo afgebeeld onder anderen op drie gedenkpenningen, in het jaar 1533 geslagen. Op de keerzijde van een dier penningen wordt de beteekenis van het zinnebeeld in deze dichtregels uitgedrukt:

„Des Christen Hertz auf Rosen geht,
Wens mitten unter dem Creutz steht."

Op een anderen penning van het jaar 1537 staat het kruis niet in, maar boven het hart. Zie van Mieris, *Histori der Nederl. vorsten*, II, 392, 470; III, 130.

welken wij op deze en op de volgende plaat een paar dozijn voorbeelden hebben medegedeeld, voert ons wederom in het hart der middeleeuwen terug. BREITKOPF ziet er niet ten onregte een merk in, dat uitsluitend in Duitschland te huis behoort [1]). De Holbeinsche molen te Ravensburg aan de Flatterbeek zoude reeds in 1301 papier met den ossekop hebben voortgebragt [2]).

In 1310, 1311 en 1312 was dit merk echter al in Frankrijk doorgedrongen, zonder dat het blijkt, of het uit eene vreemde of uit eene inlandsche fabriek afkomstig was [3]). In laatstgenoemd jaar werd het ook in Duitschland reeds vrij algemeen gebruikt. In de Nederlanden vindt men den ossekop het eerst in eene Geldersche rekening van het jaar 1340, daarna in de grafelijke rekeningen te 's Hage van 1354

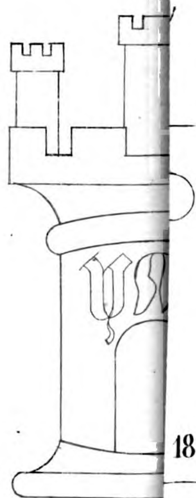
---

1) BREITKOPF, o. l., 110.

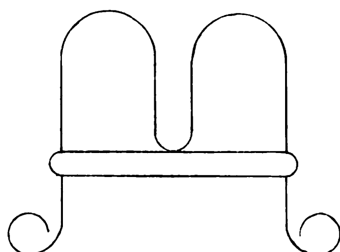
2) Volgens het *Illustrirtes Familiën-journal*, hiervoren bl. 28, aant. 2 reeds aangehaald. De schrijver van dat artikel zegt, dat de ossekop het wapen der HOLBEINS was, terwijl de inzender van het artikel, de heer J. H. VAN LENNEP, niet onduidelijk te kennen geeft, dat hij voor zich van oordeel is, dat aan de familie HOLBEIN de eer der uitvinding van het filigrane moet worden toegekend. Hij heeft echter niet geweten, dat ook in Frankrijk al in 1301 rekeningen op papier met een ander watermerk (hiervoren bl. 19 vermeld) werden geschreven. „Maar," zegt hij „in ieder geval heeft men nu een middel ter tijdsbepaling van zoodanige oorkonden uit vroegeren tijd, welke niet gedagteekend zijn, ofschoon het heel wel mogelijk is, dat men oud papier zonder watermerk bezigde in een tijd, dat deze merken reeds in zwang waren." Hierop kan worden geantwoord, dat van het thans nog bewaard gebleven linnenpapier, ja zelfs van het katoenpapier, geen voorbeeld is bekend, dat daarin het watermerk wordt gemist. Zie hiervoren bl. 20. Hoe ouder het papier is, des te zekerder kan men zijn, dat het watermerk er in wordt gevonden. Wat oudtijds een vast gebruik en eene algemeene gewoonte was, werd later bij reglementen voorgeschreven. Papier zonder watermerk behoort dan ook tot de 19de eeuw onder de zeldzaamheden. In de 16de eeuw heb ik zoodanig papier slechts tweemaal onder de oogen gehad; al de bladen, waarop de stedelijke rekeningen van Middelburg over de jaren 1545 en 1549 zijn geschreven, vertoonen geen papiermerk. En dit is zeer opmerkelijk.

3) JANSEN I, 363, 364. Hij vond ook den ossekop zonder stang al in Italiaansche handschriften van het jaar 1378; o. l. I, 349.

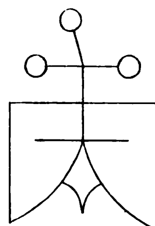
3

7

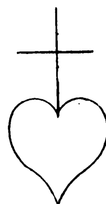
8

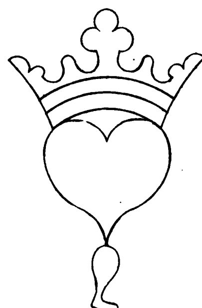
18

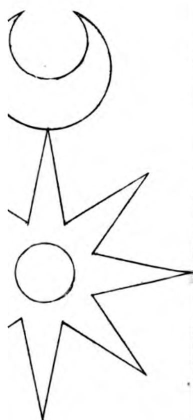
19

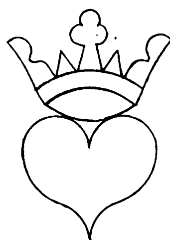
21

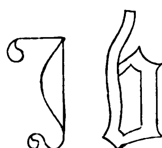

10

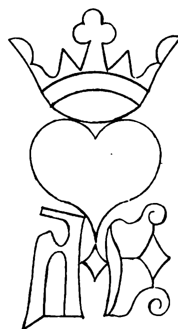

20

22

Steendr v I.& H.van

en vervolgens in die van 1362 en 1384. In Zeeland, Brabant en Vlaanderen werd het ook weldra met eene verbazende hoeveelheid verspreid en tegen den aanvang der 15de eeuw kan men zeggen, dat het eene Europesche vermaardheid genoot. De opgang, dien het papier met den ossekop in den loop dier gansche eeuw overal heeft gemaakt, kan het best worden vergeleken met dien, welke in den nieuweren tijd aan het Hollandsche pro patria papier en aan dat met het wapen van Amsterdam alom te beurt is gevallen. Even als toen werd ook nu het zoozeer gezochte merk door vele fabriekanten in allerlei oorden van Europa nagemaakt of overgenomen. Neemt men althans de hoogte in aanmerking, waarop de kunst van het papiermaken in de middeleeuwen stond, dan is het niet waarschijnlijk, dat eene zoo groote hoeveelheid van dit papier, als men bijna gedurende anderhalve eeuw hier en elders heeft zien gebruiken, door een en denzelfden fabriekant zou geleverd zijn.

De oorspronkelijke vorm, dien — wij gelooven het te kunnen aannemen — de eerste papiermaker in Duitschland aan den ossekop heeft gegeven, was zonder eenig aanhangsel van stang of kruis, zoo als Breitkopf dien in papier van het jaar 1312 heeft opgemerkt en zoo als die ook voorkomt op onze plaat, het tweede figuur. Toen echter de vraag naar het papier met den ossekop op de hoofdmarkten van Europa zoo algemeen werd, voorzagen ook andere fabriekanten hun fabriekaat met dit merk, dat zij in den beginne slechts in de hoofdzaak nabootsten, doch waaraan ieder eene kleinigheid van eigen vinding toevoegde, hetzij in den stand of den vorm van kop en horens, hetzij door versiering daarop of daarboven [1]).

---

[1]) De versiering van den Duitschen ossekop bepaalde zich in den regel tot den stang met het gewone of St. Andrieskruis; zoo vindt men dien ook in de eerste drukken te Mainz, Spiers, Straatsburg, Bazel enz. In Italië en Frankrijk daarentegen werd de stang veelal beladen met eene kroon, eene bloem, eene ster of eenig ander meer zamengesteld figuur, waarvan tallooze

Zoo ontstond die eindelooze, soms onmerkbare schakering, welke meer dan bij eenig ander figuur bij den ossekop wordt waargenomen. Hadden wij telkens, waar zich eene afwijking van den meest gebruikelijken vorm voordoet, dit alzoo gewijzigde merk in plaat willen brengen, dan zoude eene nog uitgebreider verzameling dan die, welke hierachter is gevoegd, daarvan het gevolg zijn geweest. Wij hebben ons echter slechts tot de hoofdsoorten bepaald en meenen bij velen te kunnen volstaan met eene bloote verwijzing naar de stukken, waarin wij ze hebben gevonden.

Pl. VI, n°. 1. De oudste ossekop is genomen uit het register van renten van Onze Vrouwe kerk te Sluis, loopende van 1370 tot 1380.

Pl. VI, n°. 2, is uit hetzelfde register afkomstig. Eenigzins grooter dan deze ziet men hem in de grafelijke rekeningen te 's Hage van 1354, 1362 en 1384.

Pl. VI, n°. 3. De rekening van het illustre Lieve Vrouwe broederschap te 's Hertogenbosch van het jaar 1385 heeft een ossekop, die veel overeenkomst heeft met dezen, dien wij hebben afgeteekend uit de rekening van den rentmeester van Zeeland beoosten Schelde over 1396, welke geheel op papier met dit merk is geschreven [1]).

Pl. VI, n°. 4, waarbij de papiermaker niet zeer gelukkig is geslaagd, ontdekten wij in het schutblad der rentmeestersrekening bewesten Schelde over 1424.

Pl. VI, n°. 5. Omstreeks 1431 schijnt men in Zeeland grooten voorraad van dit papier te hebben opgedaan; van dat jaar tot 1448 werd het door den rentmeester bewesten Schelde doorgaand voor zijne rekeningen gebezigd.

Pl. VI, n°. 6. Deze kop van ter zijde, die tot de zeldzame exemplaren behoort, stak in het schutblad van twee

voorbeelden voorkomen op de platen, achter het werk van Jansen gevoegd. Vergelijk ook Koning, o. l., bl. 77 en volgg.

[1]) Dit merk is, wat den kop betreft, ook gelijk aan dat in de grafelijke rekeningen van 1370 tot 1400, maar heeft daar stang noch kruis.

rekeningen van den rentmeester van Zeeland beoosten Schelde, respectivelijk van de jaren 1436 en 1440.

Pl. VI, n°. 7, werd te Middelburg voor de stadsrekening van 1437 gebruikt; met hetzelfde doel ook te Haarlem van 1431 tot 1460.

Pl. VI, n°. 8, komt voor op het plakaat van „Isabel, des konings dochter van Portugal, hebbende bij absentie van mijnen heere het regement van zijne landen van herwaartsover," waarbij op nieuw wordt aangedrongen op de nakoming der ordonnantie op de munt van 12 October 1433, gedagteekend 1 Maart 144$\frac{2}{1}$, opgenomen in Register, n°. 65, gemeente-archief van Middelburg, n°. 5ª.

Pl. VI, n°. 9, is van het schutblad der rekening van den bailliu van Tholen over 1442.

Pl. VI, n°. 10. Het onvriendelijk menschengezigt, dat den kop vervangt, was bijzonder op zijne plaats in de rekening van den bailliu van Goęs over 1445 en in die der breuken en compositiën van zijnen geduchten ambtgenoot te Middelburg over 1460.

Pl. VI, n°. 11, is genomen uit het eerste weesboek van Sluis, beginnende met het jaar 1447.

Pl. VI, n°. 12, vindt men in de rekening van den rentmeester van Zeeland bewesten Schelde over 1451.

Pl. VI, n°. 13, in de rekening van denzelfden grafelijken officier over 1453.

Pl. VI, n°. 14 en 15 in de stedelijke rekening van Middelburg over 1454.

Pl. VI, n°. 16, in dezelfde stadsrekening over 1455.

Pl. VI, n°. 17 en 18, in de rekening als voren over 1458.

Pl. VI, n°. 19, in de rekening als voren over 1460.

Alsnu overgaande tot de volgende plaat, vindt men:

PLAAT VII, n°. 20 en 21, in voornoemde stadsrekening van 1463.

Pl. VII, n°. 22, in het tweede weesboek van Sluis, aanvangende met 1485.

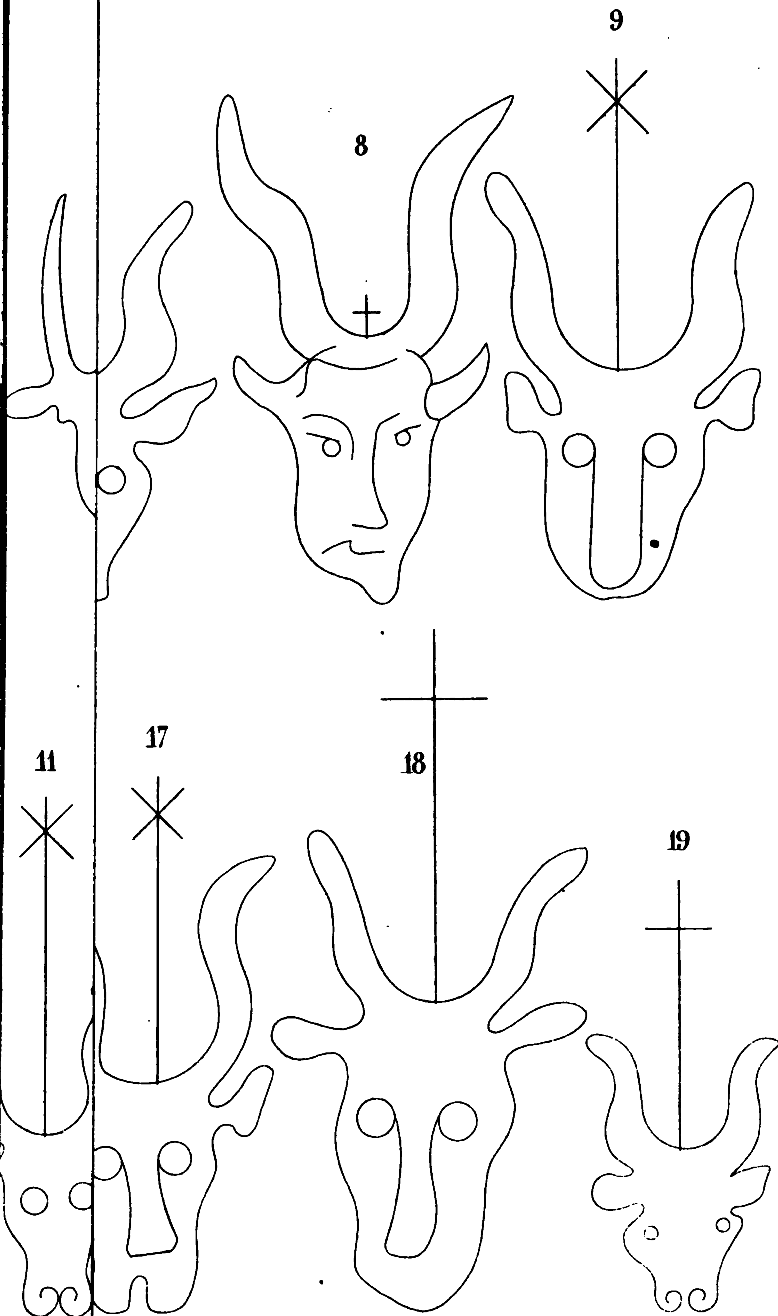
Pl. VII, n°. 23, in de rekening van den heiligen geest in Onze Vrouwe kerk te Sluis over 1494.

Pl. VII, n°. 24, in het register van passeringen te Sluis van 1523 tot 1525.

Uit de drie laatste voorbeelden blijkt, dat het gebruik van dit papier in Zeeland tegen het einde der 15[de] eeuw zoo niet had opgehouden, dan toch sterk was afgenomen, terwijl het in Vlaanderen nog werd gevonden in het eerste vierendeel der 16[de] eeuw. Het zoude echter kunnen zijn, dat men toen te Sluis nog van den ouden voorraad heeft geteerd; want ook in Holland, in Gelderland en in Brabant had al voor den aanvang der 16[de] eeuw het oude papier met den ossekop, dat zich nagenoeg twee honderd jaren lang in Europa had staande gehouden, voor goed uitgediend.

Pl. VII, n°. 3. Hiervoren bl. 48 de harten reeds beschreven hebbende, die als de twee eerste nommers op deze plaat voorkomen, vestigen wij dadelijk onze aandacht op den pijl en boog, een zeer net gevormd figuur, dat wij slechts eenmaal hebben aangetroffen en wel in een register met afschriften van privilegiën enz. der stad Sluis van het jaar 1488. Toch was dit merk in deze landen niet geheel onbekend; VAN HASSELT spreekt van een ongespannen boog, waarop een pijl ligt, dien hij in de Geldersche archieven uit de 15de eeuw heeft ontmoet. Dergelijk merk komt ook voor in de rekening van het illustre Lieve Vrouwe broederschap te 's Hertogenbosch van 1422. Hand- en voetbogen waren mede niet zeldzaam; te 's Hertogenbosch had men ze in 1419 en 1429, terwijl KONING een handboog ontdekte in de thesauriers-rekening van Haarlem van het jaar 1420, die geheel overeenkwam met soortgelijk merk in een der *Spiegels onzer behoudenis* [1]).

[1]) KONING, *Bijdragen tot de geschiedenis der boekdrukkunst*, bl. 16. Den gespannen boog met den pijl er op zag JANSEN reeds in Italiaansche

Steendr. v. I. S. H. van Langenhuysen.

Pl. VII, n°. 4. Wij voegen achter den boog het anker in den cirkel, hoewel dit ter naauwernood gezegd kan worden tot de middeleeuwen te behooren, als voorkomende in de stedelijke rekening van Middelburg over het jaar 1548 [1]). Doch wij hebben gemeend dit te moeten doen, omdat het als voortzetting kan worden beschouwd van de volgende figuren en alsnu tusschen deze en den boog geplaatst duidelijk doet zien, dat de bedoelde figuren niet tot de categorie van den boog kunnen worden gebragt, maar dat ook in vroegeren zoowel als in lateren tijd het scheepsanker onder de gebruikelijke papiermerken was opgenomen [2]).

Pl. VII, n°. 5. Het anker dan, dat in de middeleeuwen nog van geen stok was voorzien en welks lepels, even als de horens van den ossekop, tot groote verscheidenheid in den vorm aanleiding gaven, duidde een papiersoort aan, dat gedurende de 15de eeuw een geduchte mededinger van het ossekoppen-papier is geweest. Even als dit nam het zijn begin al in de 14de eeuw; te Neurenberg werd het in 1376 reeds gebruikt [3]). Te 's Gravenhage ook al voor het einde dier eeuw aangebragt, was het weldra door gansch Holland, Gelderland, Brabant, Zeeland en Vlaanderen verspreid. In hetzelfde jaar als te 's Hertogenbosch, doch zoo

---

handschriften van 1379, 1380 en 1381 en 1394; in Frankrijk al vroeger op papier van 1330; in drukwerken alleen in die van JENSON te Venetië. Hij houdt het voor een merk van de papierfabriek te Fabriano.

[1]) Met gebogen lepels, veelal niet, maar ook soms zonder cirkel, kwam het vroeger reeds algemeen voor in de drukken van JENSON te Venetië van 1476. Vergelijk JANSEN, I, 346 en pl. XIII, 83, 96.

[2]) KONING, in zijne *Verhandeling over de boekdrukkunst*, bl. 78, maakt de verwarring nog grooter; door er eene lelie in te zien. VAN HASSELT noemt het teregt een scheepsanker, door hem meermalen in de Geldersche archieven uit de 15de eeuw aangetroffen.

[3]) KONING, o. l., bl. 79. Hetgeen wij hiervoren bl. 50 hebben opgemerkt omtrent het veelvuldig voorkomen van den ossekop, geldt ook van het anker-papier dat natuurlijk niet door ééne fabriek alleen kan geleverd zijn. Ook hebben wij ons op de plaat slechts tot de voornaamste variëteiten bepaald.

als uit de vergelijking van de platen zal blijken, eenigzins anders van gedaante, komt het anker het eerst in Zeeland voor; in het schutblad der rentmeesters-rekening beoosten Schelde over 1428 wordt het aangetroffen.

Pl. VII, n°. 6, is genomen van het op papier geschreven plakaat van FILIPS den Goede, waarbij eene nieuwe zilveren munt in deze landen wordt ingevoerd, gedagteekend 9 Augustus 1429, te Middelburg in het gemeente-archief bewaard.

Pl. VII, n°. 7, uit de rekening van den rentmeester van Krabbendijke over 1449 vertoont het anker van eigenaardig fatsoen, dat ook te 's Hage wordt gevonden in de grafelijke rekeningen van 1446 en 1447.

Pl. VII, n°. 8, naar de stadsrekening van Domburg van 1450 afgeteekend, heeft ook veel overeenkomst met een anker in de rekening van den rentmeester van Zeeland beoosten Schelde over 1438.

Pl. VII, n°. 9. Een van de weinige voorbeelden van het anker zonder kruis aan den kop, zoo als het ook door SOTHEBY in de grafelijke rekeningen van het jaar 1396 werd gezien [1]), is in het gemeente-archief van Middelburg in zeker stuk van het jaar 1454 voorhanden.

Pl. VII, n°. 10, vindt men in de stedelijke rekening van Middelburg over 1455.

Pl. VII, n°. 11, in die van het jaar 1457 en

Pl. VII, n°. 12, in die van 1460.

Pl. VII, n°. 13, zijnde het facsimilé uit het papier, waarop de rekening van den rentmeester van Zeeland bewesten Schelde over 1468 is geschreven, is ook opmerkelijk door zijn schoonen vorm en door het ontbreken van het kruis, in beide welke opzigten het ook overeenkomt met het anker, dat in de rekeningen van Holland van 1463 tot 1465 wordt aangetroffen.

---

[1]) SOTHEBY, o. l., 33—35.

Pl. VII, n°. 14, waarmede de voor veel grootere uitbreiding vatbare reeks der ankers wordt besloten, is genomen uit het register van de kamer van schepenen te Sluis van het jaar 1470.

In Vlaanderen hebben wij dit merk niet vroeger en ook later niet meer ontmoet. In Zeeland daarentegen was het even zoo gewild als in Holland, in welk gewest, volgens de mededeelingen van KONING, onder anderen de thesauriers-rekeningen der stad Haarlem van de jaren 1426, 1435, 1436 en 1439 dit merk vertoonen. Het wordt voor hem dan ook het plegtanker bij zijn betoog, dat de eerste Nederlandsche en de beide Latijnsche *Spiegels van onze behoudenis*, die alle drie hetzelfde merk bevatten, omstreeks dienzelfden tijd te Haarlem moeten gedrukt zijn. En wat nog meer klem aan deze redenering bijzet is, dat door FUST, GUTTENBERG of SCHOEFFER nooit eenig drukwerk op papier met dat merk de wereld is ingezonden [1]).

PLAAT VIII, n°. 1. Een tijdgenoot van hulk en weegschaal is de hertekop, die eenen aanvang nemende met het einde der 14de eeuw, en daarop weldra door het gansche ligchaam vervangen, tot het midden der 16de eeuw het merk van een zeer gezocht papiersoort is geweest. Vroeger dan in eenig ander deel van de Nederlandsche gewesten vinden wij het in Zeeland, waar het reeds in het jaar 1372 voorkomt in de rekening van den rentmeester bewesten Schelde. Volgens VAN HASSELT vertoonen echter ook de Geldersche archieven al in de 14de eeuw een hertekop met twee horens, ieder van zeven takken.

Pl. VIII, n°. 2. Schoon van vorm en keurig van uitvoering is deze kop van ter zijde gezien, welke eene kunste-

---

[1]) Bij uitzondering komt onder de Duitsche drukken het anker slechts voor in die van ULRICH ZELL VAN HANAU, te Keulen. Ook ULRICH GERING te Parijs bezigde dit papier, dat in den regel door de Nederlandsche drukkers te Utrecht, Gouda, Delft en Leuven werd gebruikt.

naarshand verraadt en afgeteekend is van een los stuk, als bijlage gevoegd bij de rekening van den rentmeester van Zeeland bewesten Schelde over 1410. Zes jaren later, in 1416, vindt men dezen fraaijen kop ook te Sluis in de rekening van den heiligen geest in Onze Vrouwe kerk aldaar. Groot is het verschil tusschen dezen en dien, welke in 1430 te 's Hertogenbosch op het papier der rekening van het illustre Lieve Vrouwe broederschap wordt aangetroffen.

Pl. VIII, n°. 3. Minder goed geteekend is deze kop met het kruis tusschen het gewei, vermoedelijk aan de legende van St. Hubert ontleend. Behalve in de stadsrekening van Middelburg over het jaar 1464, vindt men hem ook in de eerste drukken van Coenraad Braen te Leuven [1]).

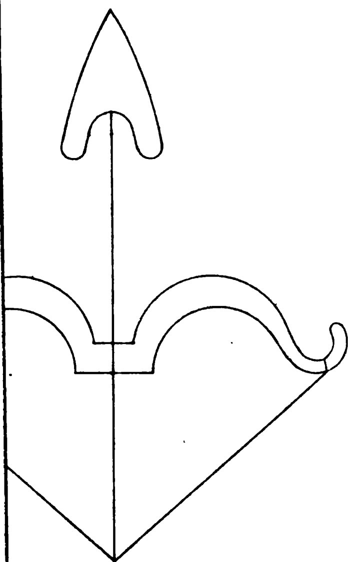
Pl. VIII. n°. 4. Al vóór dien tijd had de papiermaker zijne kunst beproefd om het geheele hert als filigrane in het papier te brengen. Als men het slecht gevormde figuur in de rekening van het illustre Lieve Vrouwe broederschap te 's Hertogenbosch van 1444 als eene der eerste proeven daarvan moet beschouwen, dan kan men niet zeggen, dat zij gelukkig is geslaagd [2]). Vergelijkt men daarmede het hoekige beest uit zeker register te Aardenburg, begonnen in het jaar 1458, dan is ook daarin weinig vooruitgang te bespeuren.

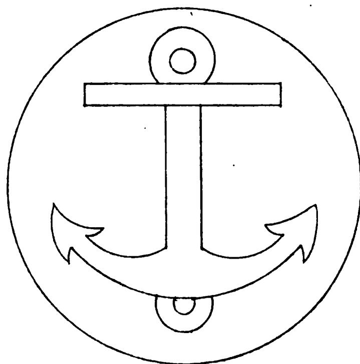
Pl. VIII, n°. 5 en 6. Maar in de 16de eeuw was het hert in allerlei gedaanten, doch veelal loopende of springende, soms met een band om den hals en meest altijd met eene bloem op den rug, een der sierlijkste filigranes geworden. Als voorbeeld daarvan deelen wij deze twee merken mêde, waarvan het eene is genomen uit de rekening van den heiligen geest in Onze Vrouwe kerk te Sluis van 1527, het andere uit de stedelijke rekening van Middelburg over

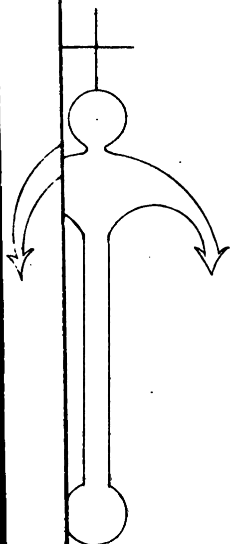

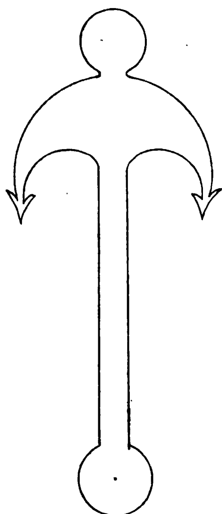
[1]) Jansen, I, 389.

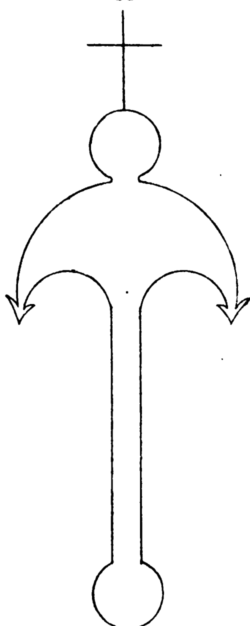
[2]) In dien trant komt het ook voor in de eerste drukken der Fratres communis vitae, te Brussel. Jansen, I, 387, pl. XVI, 201.

Steendr v I & H van Langenhuysen

1532. Die periode tot aan het midden der eeuw is rijk aan herten van verschillenden stand en versiering. Wij hebben echter gemeend ons tot de mededeeling van deze twee te moeten bepalen, waaruit genoegzaam blijkt, hoedanig het figuur was, dat ook nog jaren lang in de Zeeuwsche archieven wordt gevonden.

Pl. VIII, n°. 7. Het medaillon met het opgetuigde paard, voorkomende in de rekening van den rentmeester van Zeeland beoosten Schelde over 1396, doet tot gelijke kunstvaardigheid besluiten als die, welke wij hiervoren reeds bewonderden bij den hertekop van het jaar 1410.

Pl. VIII, n°. 8. Hetzelfde kan echter niet worden gezegd van het raadselachtige dier, dat ons uit de rekening van den rentmeester van Zeeland bewesten Schelde over het jaar 1454 te gemoet treedt. Welk beest de papiermaker daarbij op het oog heeft gehad, valt zelfs niet te gissen.

Pl. VIII, n°. 9. In het papierfabriekaat heeft ook het merk van den dolfijn gedurende de 15de eeuw eene aanzienlijke plaats bekleed. Het is ongetwijfeld van Franschen oorsprong, zoo als ook blijkt uit de lelie, die er soms boven op stond. Op die wijze althans wordt het ons door Koning beschreven, die tevens tracht te betoogen, dat het huwelijk van Jacoba van Beijeren met den dauphin van Frankrijk in 1415 niet zonder invloed op de keuze van dit merk zal geweest zijn [1]). Wij voor ons gelooven echter niet, dat de eenvoudige papiermaker zich daaraan veel zal hebben laten gelegen liggen, maar houden het er voor, dat de dolfijn uit het een of ander wapen, hetzij van Dauphiné, hetzij van deze of gene plaats in Frankrijk, van zelf de natuurlijke aanleiding tot dit merk heeft gegeven. Te 's Hage in de grafelijke rekeningen en te Haarlem in de registers van de groote kerk komt de dolfijn reeds voor op het jaar 1417; bij ons eerst elf jaren later, in de rekening van den rent-

---

[1]) Koning, *Uitvinding der boekdrukkunst*, bl. 81, 82 en *Bijdragen*, bl. 16.

meester van Zeeland bewesten Schelde over 1428. Te 's Hertogenbosch had men dergelijk papier al in 1427; het diende ook voor de thesauriers-rekeningen van COSTERS geboortestad in de jaren 1432 en 1433.

Pl. VIII, n°. 10 en 11. In 1494 vindt men den dolfijn in twee verschillende grootten in de stedelijke rekeningen van Middelburg terug.

Niet echter in Holland alleen bleef het toen en ook later nog bekend [1]); in Frankrijk werd zelfs in den nieuweren tijd groote waarde gehecht aan dit papier, dat bij het meermalen aangehaalde reglement van 1741 daarop nog voorkomt onder den ouden naam van „le dauphin."

Pl. VIII, n°. 12. In datzelfde reglement wordt ook een papiersoort aangeduid als „la serpente," waarvan de oorsprong mede van zeer ouden datum is [2]). Wij meenen, dat die gezocht moet worden in de slang, welke tegen het einde der middeleeuwen een niet zeldzaam merk was. Wij vonden het in de gemeente-archieven van Middelburg op stukken eerst van het jaar 1520;

Pl. VIII, n°. 13, daarna van 1525, en eindelijk

Pl. VIII, n°. 14, van 1628.

Pl. VIII, n°. 15. Als aanvulling voegen wij nog hierbij de duif, bij het Fransche reglement als het „papier pigeonne" bekend [3]), uit het jaar 1630. Bij eene vergelijking van dit merk, hetwelk alzoo in den nieuweren tijd tehuis behoort, met het opgetuigde paard en met den zijdelingschen hertekop,

---

[1]) De eerste drukken te Keulen van ARNOLD THER HOERNEN en die te Gouda van GERARD LEEU vertoonen dit merk. JANSEN, I, 388.

[2]) „La serpente" schijnt de naam van het papier zelf geweest te zijn „à cause d'un serpent, dont il est marqué" leest men in de *Encyclopédie* op de artikels *papier d'éventail* en *éventaillistes*, welke laatsten in Frankrijk in de 18de eeuw vooral dit fijnere papiersoort gebruikten om de waaijers er mede te beplakken.

[3]) Het merk was veelal zoo onduidelijk, dat men moeijelijk kon zien, of het eene kip of eene duif verbeeldde. Het heette dan ook wel „papier à poulet."

die beiden schier twee en eene halve eeuw ouder zijn, valt het des te beter in het oog, hoe ver men het oudtijds reeds had gebragt in de kunst om goed gemodelleerde filigranes te maken.

PLAAT IX, n°. 1. Een papier, dat al vroeg in de Nederlanden bekend, omstreeks het midden der 15de eeuw er het burgerregt had verkregen en dat zelfs in de 17de eeuw nog niet geheel in onbruik was geraakt, heeft als watermerk den eenhoorn, het zinnebeeld der sterkte, door FILIPS VAN BOURGONDIË als tenant van zijn wapen aangenomen.

Even als de ossekop, het anker, het hert en dergelijke veel gezochte merken komt het in eindelooze verscheidenheid voor en wordt het in de meeste archieven bij ons te lande tot het laatst der 16de eeuw schier doorgaand aangetroffen. Men bepaalde zich ook hier eerst bij den kop, voegde er vervolgens het voorlijf bij en eindigde ten slotte met het geheele dier, dat steeds staande of loopende werd afgebeeld. Terwijl de kop met de beide voorpooten, waarmede de reeks der eenhoorns op deze en de volgende plaat wordt geopend, al te 's Hage in de grafelijke rekeningen van het jaar 1357 wordt gevonden, treft men dien in Zeeland eerst aan met het jaar 1402 in de rekening van den rentmeester beoosten Schelde, die van het begin tot het einde op dat papier is geschreven.

Pl. IX, n°. 2. Zoo heeft ook SOTHEBY dezen kop, ofschoon niet zoo fraai als de onze, al opgemerkt in de grafelijke rekeningen van 1352, 1354, 1355, 1357 en 1360 [1]); wij kwamen dien eerst tegen in het schutblad der rekening van even genoemden rentmeester over het jaar 1414.

Pl. IX, n°. 3. Te Sluis in de rekening van den heiligen geest in Onze Vrouwe kerk van het jaar 1417 had de kop wederom eene eenigzins andere gedaante.

Pl. IX, n°. 4. Zonderlinger echter, dan in de rekening

---

1) SOTHEBY, o. l., fol. 61.

van den rentmeester van Zeeland beoosten Schelde over 1435, hebben wij dien nergens ontmoet.

Pl. IX, n°. 5. Met 1424 was het beest al halver lijve te voorschijn getreden, volgens het merk in de rekening van dienzelfden rentmeester van dat jaar.

Pl. IX, n°. 6. In zijne volle gedaante kwam het echter in Zeeland veel later voor den dag dan in Holland. Op die wijze vertoonde de eenhoorn zich reeds in de rekeningen van Rijnland van 1398 en 1399; te Haarlem in de registers der groote kerk van 1408 [1]; bij ons daarentegen niet vroegér dan in 1428 en 1429, toen de beide rekeningen van den rentmeester van Zeeland bewesten Schelde op papier met dat merk werden geschreven [2].

Sinds dien tijd werd het eenhoornpapier, dat vooral in de Nederlanden grooten aftrek vond, door tallooze fabrieken in den handel gebragt. Het schijnt, dat jaarlijks aanzienlijke hoeveelheden daarvan op de naburige markten werden aangevoerd en grootendeels onder onze landgenooten werden gesleten, welligt omdat het duurzaam en tevens goedkoop was. Toen Coster met zijne proeven van drukkunst begon, gebruikte hij ook dit papier voor alle vier zijne *Spiegels van onze behoudenis*, voor zijnen *Bijbel der armen*, het *Hooglied* en de *Ars moriendi*. De drukkers, die hem in de Nederlanden zijn opgevolgd, gaven ook aan dit papier de voorkeur boven menig ander soort; nagenoeg algemeen vindt men den eenhoorn in de eerste drukwerken, die te Deventer, Delft, Utrecht, te Aalst en te Leuven het licht hebben gezien [3].

In de Zeeuwsché archieven ontmoet men voortaan schier

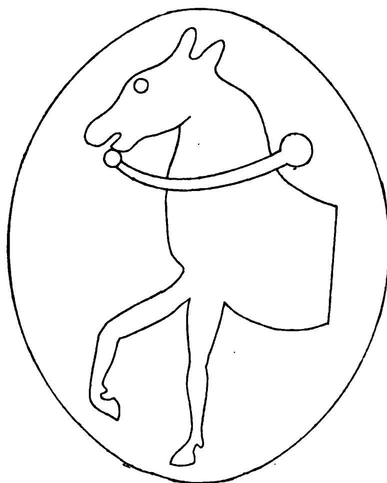

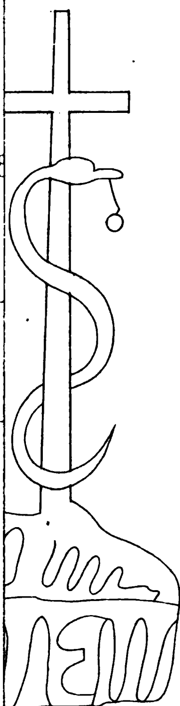
[1]) Koning, *Uitvinding der boekdrukkunst* enz., bl. 79, *Bijdragen*, bl. 16. Koning stelt echter ten onregte, dat de eenhoorn niet onder de merken der 14de eeuw zoude behooren?

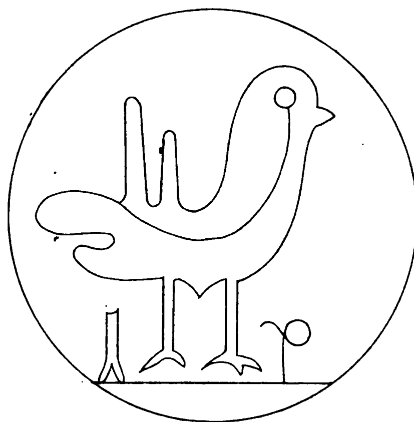
[2]) Van Hasselt noemt den eenhoorn ook in Gelderland een papiermerk van de 15de eeuw.

[3]) De geestige schrijvers van *De uithangteekens* herinneren ons, hoe de

Steendr. v. I. & H. van Langenhuysen.

jaarlijks dit merk, dat niet door alle papierfabriekanten met dezelfde zorg en kunstvaardigheid gemaakt, den eenhoorn soms eene bevallige, soms eene wanstaltige gedaante deed krijgen Over het algemeen hebben echter al die figuren zoo veel overeenkomst met elkander, dat zelfs bij groot verschil van tijd men ter naauwernood eenig onderscheid in den vorm kan bespeuren. Wij hebben dan ook om de tien of twintig jaren maar eenen greep gedaan in de massa en daaronder die, welke òf het gebruikelijkst waren, òf het meeste afweken van den gewonen vorm, hierachter afgeteekend.

Pl. IX, n°. 7. Dit is de in de 15de eeuw algemeen verspreide type, genomen uit de rekening van het bailliuschap van Goes over 1444.

Pl. IX, n°. 8. In de stedelijke rekeningen van Middelburg komt de eenhoorn voortaan bij kleine tusschenpozen eene eeuw lang voor, van 1460 tot 1560. Ook hier verschilde meermalen het uiterlijk, zoo als men ziet bij dezen eenhoorn uit de rekening van 1466 en bij dien

Pl. IX, n°. 9, uit de rekening van 1472.

Pl. IX, n°. 10. Het tweede weesboek van Sluis vertoont ons op het jaar 1483 dit gedrogt.

Pl. IX, n°. 11. Trotscher van houding en fierder van uitzigt is de eenhoorn der stadsrekening van Middelburg over 1495.

---

fabel van den eenhoorn, door VONDEL in zijn *Adam in ballingschap* aan BELIAL, sprekende tot EVA, in den mond gelegd, al bekend was onder de eerste christenen, die den eenhoorn tot het zinnebeeld van Christus kozen; en verder, dat de vroegste boekdrukkers, die meest godsdienstige werken drukten, gaarne uithangteekens namen, die eene godsdienstige beteekenis hadden, waaronder ook den eenhoorn, bij voorbeeld WILLEM VORSTERMAN te Antwerpen, „in die Commerstrate," *den gulden eenhoren*. Welligt bestaat er eenig verband tusschen deze omstandigheid en het waarlijk opmerkelijke feit, dat van de eerste drukkers alleen die in de Nederlanden zoo veelvuldig gebruik hebben gemaakt van het eenhoornpapier, waarop te Mainz nooit werd gedrukt, evenmin als ergens anders in Duitschland, dan alleen later te Keulen door ULRICH ZELL en THER HOERNEN. Zie VAN LENNEP en TER GOUW, *De uithangteekens*, II, 370; KONING, l. l. en JANSEN, I, 387, 388, 389.

Pl. IX, n°. 12. Minder behagelijk is daarentegen de[z] die in het gemeente-archief van Middelburg als de ee[n] eenhoorn der 16de eeuw debuteert.

PLAAT X, n°. 13, 14 en 15. Zijne drie opvolgers [i] de Middelburgsche rekeningen, respectivelijk van 1494, 15[..] en 1520, munten evenmin uit door sierlijken ligchaamsbou[w].

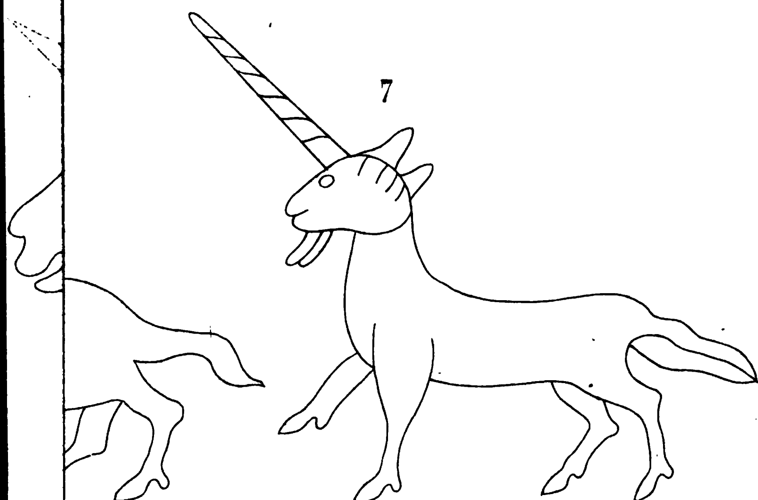
Pl. X, n°. 16. Eene gunstige uitzondering wordt daar gemaakt door dien van Sluis uit het register van schepen[en] aldaar van 1524 tot 1526,

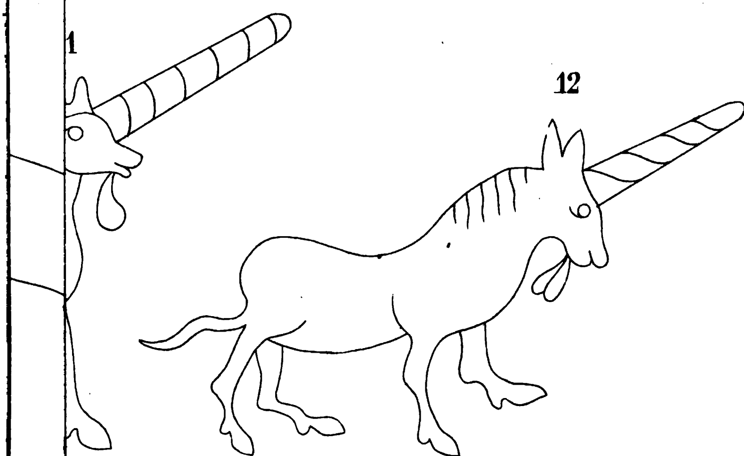
Pl. X, n°. 17, ofschoon de lompe figuren er ook ni[et] ontbreken, bij voorbeeld in de rekening van den heilig[e] geest in Onze Vrouwe kerk over 1529.

Pl. X, n°. 18 en 19. Nog slordiger is de papierfabrieka[nt] te werk gegaan, die in zijn fabriekaat filigranes heeft du[...] ven plaatsen als deze, waarvan het eerste is afgeteekend va[n] het schutblad der rekening van den rentmeester van Zeela[nd] beoosten Schelde over het jaar 1530, het andere naar zek[er] stuk in het gemeente-archief te Middelburg van het ja[ar] 1538.

Pl. X, n°. 20 en 21. In datzelfde archief hebben wij o[p] het jaar 1560 nog deze twee eenhoorns ontmoet, waarva[n] de een door de lelie, waarmede hij op zijde is versierd Frankrijk als de plaats zijner herkomst vrij duidelijk aanwijst.

Pl. X, n°. 22. Zestig jaren later, den 10 Mei 1621 vaardigde Middelburgs magistraat eene publicatie uit, die ingeschreven werd in het daartoe strekkend register, dat insge-lijks nog papier met den eenhoorn bevatte. Het was blijkbaa[r] afkomstig van den molen van dezen of genen plattelands pa-pierfabriekant, die, met de middeleeuwsche overleveringen onbekend en VONDELS *Adam in ballingschap* nooit gelezen hebbende, alleen zijne plompe opvatting volgende, ons dit figuur als eenen eenhoorn heeft opgeschept, waarbij welligt het houten kermispaard der dorpsjeugd hem tot model heeft gediend. Schier iedere stad had hem echter een beter voor-beeld aan de hand kunnen doen; want toen nog was de een-

Steendr v. I. & H. van Langenhuysen.

hoorn een zeer gebruikelijk uithangteeken der boekdrukkers [1]).

PLAAT XI, n°. 1. In de stedelijke rekeningen van Middelburg hebben wij gedurende een dertigtal jaren tegen het midden der 16de eeuw den bok als papiermerk ontmoet, dien wij in geen incunabulen of in handschriften hebben vermeld gevonden [2]). Het eerst verschijnt hij in de rekening van 1530 en vertoont zich ook in de rekening van den rentmeester van Zeeland beoosten Schelde over 1538.

Pl. XI, n°. 2. Daarna treedt hij op in de stadsrekening van 1545

Pl XI, n°. 3, en komt vervolgens in die van 1546 weder terug.

Pl. XI, n°. 4. Omstreeks het jaar 1540 was het eene gewoonte bij de papierfabriekanten geworden om onder hun bijzonder merk of wapen ook hunnen naam te plaatsen. Wij zullen daarvan later meerdere voorbeelden zien. In 1544 prijkt zoodanig devies, doch met voor het meerendeel onleesbare letters, onder het bokje in de stadsrekening van Middelburg.

Pl. XI, n°. 5. In dezelfde rekeningen van de jaren 1555 en 1560 wordt de bok voor het laatst aangetroffen, doch nu telkens met den duidelijken naam van EDMOND DENISE er onder [3]).

Pl. XI, n°. 6. Langer leven hebben de hondjes gehad, waarvan reeds een fraai model, waarschijnlijk een hazewind,

---

1) Zie de aanteekening hiervoren op bl. 62, aant. 3.

2) VAN HASSELT had wel den kop van een bok in de Geldersche rekeningen van de 15de eeuw opgemerkt. Zie hiervoren bl. 22.

3) Ditzelfde merk wordt ook gevonden in het papier, waarop de bekende platte gronden van Noord- en Zuid-Nederlandsche steden door JACOB VAN DEVENTER omstreeks dienzelfden tijd zijn geteekend. Zie *Navorscher*, 1866, bl. 193, 196. Het is een bewijs te meer voor de echtheid en oorspronkelijkheid van die kaarten, van welke een vijftiental van Zeeuwsche plaatsen door het Zeeuwsch genootschap der wetenschappen voor de *Zelandia Illustrata* is aangekocht en thans in die verzameling wordt bewaard.

in het papier der rekeningen van het Lieve Vrouwe broederschap te 's Hertogenbosch van 1373 te zien is [1]). Te Leiden had men in de stedelijke rekeningen tot 1456 ook meermalen een hond met of zonder bel om den hals [2]). Dit laatste was echter een sieraad, waarop slechts enkele honden zich konden verhoovaardigen. Op het papier, dat in Zeeland werd gebruikt, was de halsband hun eenige tooi; soms prijkte een klaverblad of eene lelie op hunnen rug [3]). De stedelijke rekening van Middelburg over het jaar 1467 vertoont ons voor het eerst dit zinnebeeld van de trouw, dat tot het laatst der 16[de] eeuw zijne plaats heeft behouden op zeker papier, dat bij onze landgenooten vooral zeer gewild is geweest.

Pl. XI, n°. 7. Zonder bloem en over het algemeen beter van vorm dan de vorige is deze hond, welke genomen is uit de stadsrekening van Middelburg van 1478.

Pl. XI, n°. 8. Dit merk, afgeteekend uit dezelfde rekening over het jaar 1481, vertoont ons de meest gebruikelijke type van den hond [4]).

Pl. XI, n°. 9. Evenwel was ook dit soort vrij algemeen niet alleen in Vlaanderen, zoo als blijkt uit de rekening van den heiligen geest in Onze Vrouwe kerk te Sluis van 1482, maar ook in Zeeland, waar de archieven der hoofdplaats er menig voorbeeld van kunnen aanwijzen [5]).

Pl. XI, n°. 10. Met 1494 treden, volgens de Middelburgsche stadsrekeningen, deze kleinere hondjes op het tooneel.

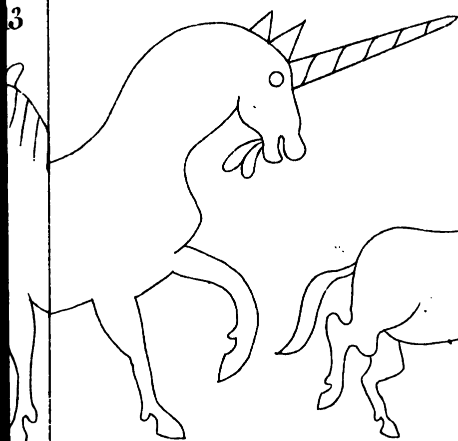
[1]) VAN HASSELT spreekt ook van een loopenden hond of vos in eene Geldersche rekening van 1361.

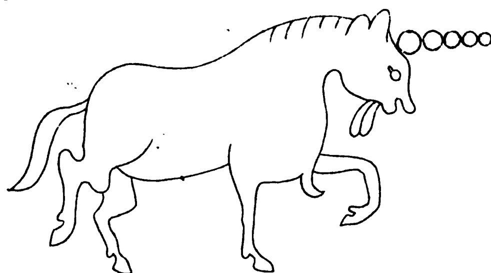
[2]) *Kronijk van het historisch genootschap te Utrecht*, VI, 102.

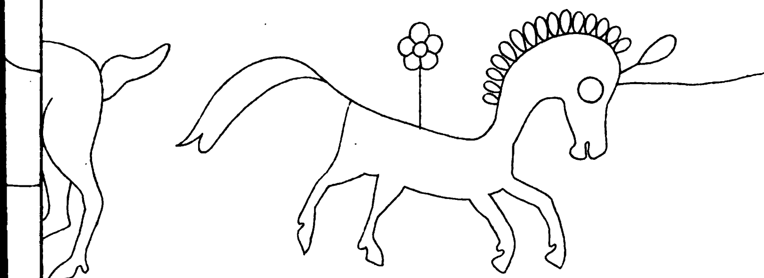
[3]) Zoo komen zij ook voor in de Geldersche archieven der 16[de] eeuw; VAN HASSELT beschrijft ze als „loopende hondjes gehalsband."

[4]) Het wordt ook gevonden in drukken te Oxford van 1468 en 1479; alsmede in den Nederduitschen bijbel, gedrukt te Delft in 1477.

[5]) Op deze wijze komt de hond insgelijks voor in de eerste drukken der Fratres communis vitae te Brussel, en van ARNOLD THER HOERNEN te Keulen. JANSEN, o. l., I, 387, 388 en plaat XVII, n°. 228.

Steendr v. I. & H. van Langenhuysen.

Pl. XI, n°. 11. Slechts een enkele hunner kijkt om, zoo als in eene dier rekeningen over het jaar 1495; welligt naar de fleur de lis, die hem op den rug zit.

Pl. XI, n°. 12. In 1518 was, blijkens de rekening der stad Middelburg over dat jaar, de lelie wederom vervangen door de gewone bloem, die voortaan een onafscheidelijk attribuut van den hond is geworden.

Pl. XI, n°. 13. Ten slotte voegen wij nog hierbij het hondje van JEAN NIVELLE, een boekdrukker en papierverkooper te Parijs uit het laatst der 16e eeuw, wiens naam op plaat XV meermalen voorkomt.

PLAAT XII. Ongemerkt in den nieuweren tijd overgegaan worden wij door deze plaat wederom in de middeleeuwen teruggebragt en verplaatst in die belangrijke période, toen COSTERS uitvinding in Haarlems bloemhof de fakkel ontstak,

„Die heel de wereld licht zou geven
En nooit vergaan."

Veel valt over die oogenschijnlijk onbeduidende letters te zeggen, die gedurende langen tijd, van het midden der 14de tot het einde der 16de eeuw, een zeer gebruikelijk merk van vele papierfabriekanten in allerlei oorden van Europa zijn geweest. Enkelen daarvan zijn in de eerste jaren na de uitvinding der boekdrukkunst alleen in werken van Nederlandsche drukkers opgemerkt en waren voor hen, die de regten van onzen landaard op de eer dier uitvinding ook door de soort van het destijds door hen gebruikte papier hebben getracht te bewijzen, een gewigtig argument in hun voordeel, dat wij straks nader ter zijner plaatse zullen bespreken. Echter beginnen wij nu reeds met te zeggen, dat KONING en anderen, die zijn voetspoor bij de uitlegging der beteekenis van die letters zijn gevolgd, naar ons oordeel zich te veel in bespiegelingen hebben verdiept en daardoor over het hoofd hebben gezien wat in de onmiddelijke nabijheid en als voor de hand lag. Men is daarbij uitgegaan

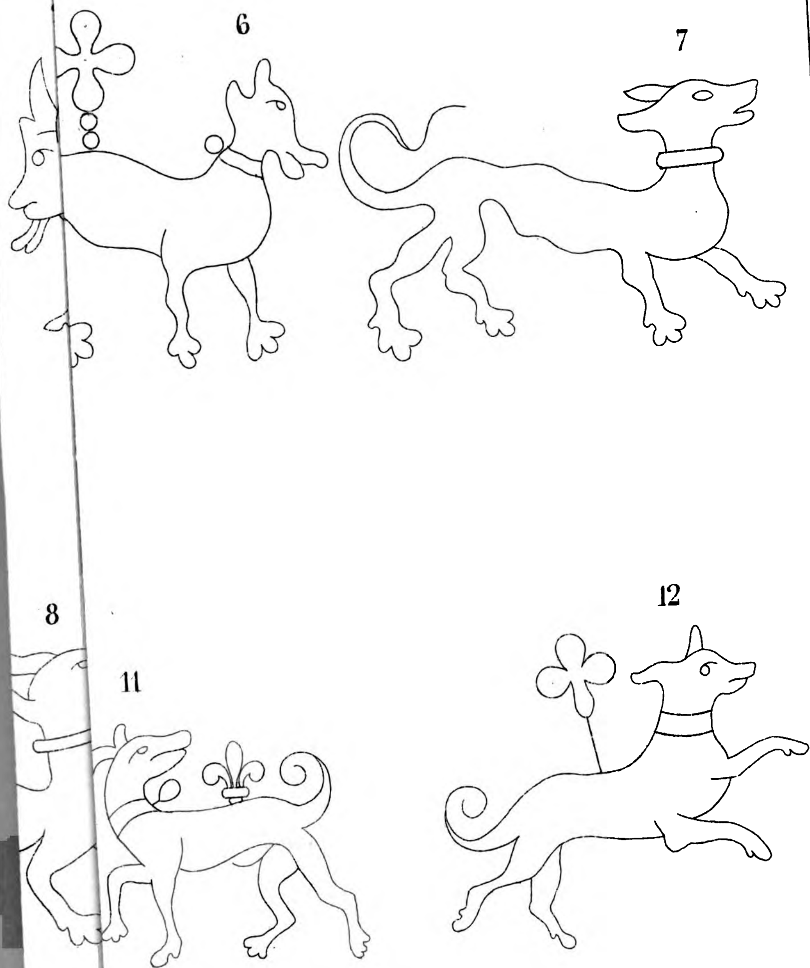
van de meening, dat door die initialen, die blijkbaar allen de hoofdletters zijn van eigennamen, niemand anders bedoeld kon zijn, dan de heer van het land, waarin het papier was gemaakt. Alle redeneringen, die op die stelling zijn gebouwd, kunnen echter dan eerst met eenigen grond als waar worden aangenomen, als het vooraf is uitgemaakt, dat een of ander papier werkelijk herkomstig is uit het gewest, dat destijds onder de heerschappij stond van den met zoodanige initiaal vermoedelijk bedoelden vorst. Het is ons echter gebleken en hiervoren hebben wij het reeds met een enkel woord aangetoond [1], dat in de middeleeuwen het watermerk moeijelijk de wegwijzer kan zijn om met volkomen zekerheid tot den oorsprong van het fabriekaat te geraken.

Vraagt men, welke gedachte den papiermaker bij de keuze van die letters heeft geleid, dan is het minst gezochte en meest gereede antwoord, dat hij zich daarbij niet heeft verloren in spelingen van zijn vernuft, zoo als bij zoo vele andere papiermerken het geval is geweest, maar dat hij daarbij eenvoudig het oog heeft gehad op zijne eigene industrie en op de plaats, waar zij door hem werd uitgeoefend. De door hem vervaardigde stof was te nederig, dan dat het in hem zoude opkomen om daarin, als huldebewijs aan zijnen souverein, diens voorletters in te werken. Dat hij later, toen het papier meer algemeen werd gebruikt en ook in de paleizen der vorsten was doorgedrongen, daarin de wapens heeft gebragt van het landschap, die in den regel ook die van de heeren des lands waren, laat zich gemakkelijker begrijpen. Aanvankelijk zal hij zich echter alleen tot de hoofdletter van zijnen naam en van dien zijner woonplaats hebben bepaald [2].

---

[1]) Zie bl. 20.

[2]) Toen de kunst van lezen en schrijven nog niet binnen het bereik van het volk was gebragt, baatte het den papiermaker ook weinig, of hij zijnen naam voluit in het papier zette. Door sprekende teekens werd de aandacht meer op zijn fabriekaat gevestigd, dat alsdan ook door ongeletterden op de markten kon worden opgezocht en gekocht. Bij de toeneming der beschaving

Steendr v. I. & H. van Langenhuys.

Had men nu in eene en dezelfde plaats verscheidene fabrieken, of waren er in verschillende oorden meerdere fabrieken, wier naam toevalliger wijze met dezelfde letter begon, of had zelfs eene papiermakers-familie hare vertakkingen ook elders, of waren er omgekeerd ook met dezelfde aanvangletter vele plaatsen, waar die industrie bloeide, dan volgt daaruit van zelf, dat van zoodanige initialen een ruim gebruik werd gemaakt en dat men die gedurende langen tijd in allerlei soort van papier heeft aangetroffen.

Dit komt ons voor de eenige en meest aannemelijke oplossing te zijn van de hiervoren gestelde vraag, waarbij, zoo men haar naar de opvatting van KONING wilde beslissen, bij de omstandigheid, dat schier alle letters van het alphabet in het gedurende de middeleeuwen over gansch Europa verspreide papier worden gevonden, men immer zijne toevlugt zoude moeten nemen tot zeer geleerde, maar ook zeer gewaagde gissingen, die echter nooit tot voldoende resultaten zouden leiden.

Pl. XII, n°. 1. Als een voorbeeld daarvan wijzen wij reeds dadelijk op de letter R, waarin de heer VAN DALE heeft gemeend, den naam te moeten zien van ROBERT VAN BÉTHUNE, die als graaf van Vlaanderen van 1305 tot 1318 heeft geregeerd [1]). Ook daarbij is hij uitgegaan van de door niets geregtvaardigde stelling, dat het papier met die letter in Vlaanderen zoude gemaakt zijn. Bij vergelijking met de andere, mede in het Aardenburgsche boek met den knoop

---

komen de initialen in het papier menigvuldiger voor; doch eerst in het midden der 16de eeuw werden zij nu en dan door den voluit geschreven naam van den fabriekant vervangen. Men ziet van het een en ander de voorbeelden op de twee laatste platen. In de 17de eeuw werd in Frankrijk die oude gewoonte door het reglement van 3 Junij 1671 tot een wettelijk voorschrift gemaakt; ieder fabriekant was voortaan verpligt, om de eerste twee letters van zijnen naam en van zijnen bijnaam op het door hem gemaakt wordend papier als watermerk te zetten.

[1]) Zie hiervoren de aanteekening op bl. 25.

aanwezige merken, is het ons waarschijnlijk voorgekomen, dat het bedoelde papier in het laatst der 14[de] eeuw te huis behoort en dat het stuk omstreeks het jaar 1385 kan beschreven zijn. In dien tijd valt ook de R, die hiernevens afgebeeld, in de rekening van den rentmeester van Zeeland bewesten Schelde over het jaar 1386 wordt gevonden en andermaal terug komt in die van 1396. In Vlaanderen berustte toen het oppergezag in handen van Filips den Stoute, hertog van Bourgondië; moet men nu in Duitschland of in Frankrijk, in Italië of in Spanje eenen vorst trachten op te sporen, wiens naam met eene R begint? Te vergeefs zoude men zoeken.

Pl. XII, n°. 2. De R was trouwens een in de Nederlanden niet veel voorkomend merk. Eenmaal slechts troffen wij haar nog aan in de rekening van den rentmeester van Zeeland bewesten Schelde over 1424. In andere archieven wordt er geen melding van gemaakt [1]).

PLAAT XII, n°. 3. De P, die bijna zonder tusschenpozen twee eeuwen lang in deze gewesten als een zeer gezocht merk is bekend geweest, trad reeds in 1387 te voorschijn in de grafelijke rekeningen te 's Hage, waar Sotheby haar tot 1393 heeft ontmoet in denzelfden kolossalen vorm, als waarin wij haar in de rekening van den rentmeester van Zeeland beoosten Schelde over 1396, alsmede in die van 1403 hebben aangetroffen. In dezelfde gedaante wordt zij ook opgemerkt te 's Hertogenbosch in de rekening van het

[1]) De R in een cirkel wordt later nog gevonden in drukken van Jenson te Venetië a°. 1478. Jansen, I, 347. Op de volgende bladzijde merkt hij op, dat verschillende hoofdletters door de papiermakers der 15e eeuw zijn gebruikt: „outre celles, dont il a déjà été parlé," zegt hij, „on trouve un B dans les papiers de Pavie, et un C, dans ceux de Paris, ainsi qu'un D dans ceux de Mayence et un P, accompagné d'une rose dans ceux d'Anvers (?) et de Strasbourg." Behalve de letters, waarover hier wordt gehandeld, vindt men ook de A in Fransche rekeningen van 1418, de F onder wapens van 1474 enz., de H in de Geldersche archieven der 14e eeuw de L en de S in papieren uit het Zuiden van Europa enz.

Lieve Vrouwe broederschap van 1412; eveneens te Haarlem in zekere registers van het jaar 1432.

Na dien tijd verdwijnt deze groote P geheel en al van het tooneel en wordt zij na eenige jaren vervangen door de kleine P, die tot het einde der 16e eeuw hier zeer in zwang is geweest.

Pl. XII, n°. 4. De rekening van den rentmeester van Zeeland bewesten Schelde over 1445 vertoont deze P, die eenigzins afwijkt van de volgenden en op die wijze ook gevonden wordt in eene der grafelijke rekeningen te 's Hage, insgelijks van het jaar 1445.

Pl. XII, n°. 5. Holland, Zeeland en Vlaanderen, later ook Brabant, gebruikten nu weldra algemeen het papier met de P als watermerk, soms met een soort van kruisdolk, dan weder met eene bloem, enkele malen met eene lelie boven de letter. Voor hen, die meenden, dat daarachter de naam van den eenen of anderen vorst moest schuilen, was het eene gelukkige uitkomst, dat het naburige Vlaanderen eene reeks van PHILIPPUSSEN aan de hand deed.

Van 1384 tot 1404 had men eenen FILIPS den Stoute, van 1419 tot 1467 eenen FILIPS den Goede, van 1494 tot 1506 eenen FILIPS den Schoone en eindelijk met 1555 eenen FILIPS II. Maar tevens had vijftien jaren lang van 1404 tot 1419 een JAN zonder vrees de teugels van het bestuur in handen gehad; tien jaren lang een KAREL de Stoute het land geregeerd, MARIA van Bourgondië en MAXIMILIAAN van Oostenrijk gedurende zes-en-twintig jaren beurtelings de leiding der zaken gehad en was KAREL V veertig jaren lang opperheer van deze gewesten geweest. Waren al deze vorsten niet waard, dat ook hun naamcijfer de gebruikelijke plaats in het fabriekaat van den Vlaamschen papiermaker innam? Of had deze ruim negentig jaren lang de oude sleur gevolgd en zonder kennis te nemen van de veelal met burgeroorlogen en oproeren gepaard geweest zijnde wisselingen van het opperbestuur in zijn land, toch rustig

en kalm zijne P voortdurend in het papier geplaatst, alsof er nog altijd een PHILIPPUS op den troon was gezeten? Dit ware te ongerijmd, dan dat men het zoude kunnen gelooven.

Wij voor ons zien in al die omstandigheden een argument te meer voor onze stelling, dat zoowel deze als al de andere initialen niets hebben te maken met den souverein van het land, maar dat zij uitsluitend betrekking hebben op den industriëel of op de plaats, waar zijn bedrijf was gevestigd [1]).

En hiermede stappen wij van dit onderwerp af, om met de verdere beschrijving van dit papiermerk voort te gaan, waarvan wij slechts enkele proeven hebben medegedeeld uit den grooten voorraad, dien wij in den loop der 15de eeuw in de Zeeuwsche archieven hebben gevonden. Dit nommer, dat reeds de in lateren tijd ook veelal gebruikelijke gedaante heeft, is genomen uit het eerste weesboek van Sluis, aanvangende met het jaar 1447.

Pl. XII, n°. 6. Aan hetzelfde archief, uit een stuk van het jaar 1448, is deze P ontleend, die voor het eerst de bloem of roos boven de letters vertoont, welke telkens afwisselt met het door verlenging meer naar een kruis zweemend figuur, zoo als blijkt uit

Pl. XII, n°. 7, de P der stedelijke rekening van Middelburg over 1451.

Pl. XII, n°. 8. Op deze wijze komt de P niet zoo dikwijls voor. Wij vonden haar in de stadsrekening van Middelburg over het jaar 1464.

---

[1]) KONING had uit den aard van zijn onderzoek slechts papiermerken van 1420 tot 1520 geraadpleegd. Maar daaronder had hij toch ook andere initialen opgemerkt, die hij op MAXIMILIAAN en KAREL V heeft toegepast. Hoe was dit te rijmen met het middelerwijl voortgezet gebruik van de P? Deze tegenstrijdigheid wordt niet opgelost in het wijdloopig betoog, te vinden in zijne *Verhandeling over de uitvinding der boekdrukkunst* op bl. 82 tot 86 en in zijne *Bijdragen tot de geschiedenis der boekdrukkunst* op bl. 17 tot 23.

Pl. XII, n°. 9. In die van 1465 is zij eenigzins anders van vorm en staat de bloem er los boven op.

Pl. XII, n°. 10. Zonder bloem is zij ook niet zeldzaam. SOTHEBY had haar al ontmoet in de rekeningen van Kennemerland te 's Hage, van 1448 tot 1451. In de Middelburgsche rekeningen treft men haar eerst aan in die van 1467 en eenige jaren later ook in die van het Lieve Vrouwe broederschap te 's Hertogenbosch van 1478.

Pl. XII, n°. 11. Wederom anders vertoont zij zich in de stedelijke rekening van Middelburg over 1477.

Pl. XII, n°. 12. In die van 1486 loopt er halverwege eene dwarsstreep door, welk toevoegsel men nog lang daarna in veel papier zal ontdekken en dat ook vroeger niet onbekend was, zoo als men ziet in de beide P's uit de Bossche rekeningen van 1479 en van 1481.

Pl. XII, n°. 13. Versierd met twee lelies, eene boven op en eene op zijde, is zij zeldzamer. Wij teekenden haar af uit de rekening van het bailliuschap van Tholen over 1489.

Pl. XII, n°. 14. Het volgende jaar vinden wij haar te Middelburg in de stadsrekening, doch nu met slechts één fleur de lis [1]).

Voortdurend bleef het papier met de P in de Nederlanden zeer gewild; op alle archieven zal men haar nog in tallooze stukken uit de 16de eeuw in groote verscheidenheid kunnen zien. Te Haarlem had COSTER zoodanig papier al gebruikt bij zijne eerste proeven van drukkunst [2]); het grootste gedeelte der boeken, na hem nog in den loop der 15[de] eeuw in deze gewesten van de pers gekomen, ver-

---

[1]) De lelie toont den Franschen oorsprong aan van het papier met de P, dat misschien in Poitou, Provence of eenig ander landschap van Frankrijk werd gemaakt.

[2]) De letter P komt veelvuldig voor in de tweede Nederduitsche en in de tweede Latijnsche uitgave van den *Spiegel onzer behoudenis*, in de *Openbaring van Johannes*, den *Bijbel der armen*, het *Hooglied* en de *Ars moriendi*. Zie KONING, bl. 88.

toont hetzelfde merk [1]. Te Mainz daarentegen is nooit een boek op papier met dat merk gedrukt; ook later hebben de Duitsche drukkers er zich niet van bediend [2].

Te regt is dan ook aan deze omstandigheid een groot gewigt gehecht door Koning, die er uit afgeleid heeft, dat het papier met de P bijna uitsluitend in de Nederlanden te huis behoort en dat alzoo de boeken op papier met dat merk ook in de Nederlanden zijn gedrukt. Zes der geschriften, die tusschen de jaren 1420 en 1440 het licht hebben gezien en die door onze landgenooten algemeen aan Coster worden toegeschreven, vertoonen schier op iedere bladzijde de letter P. Die boeken kunnen dus niet zijn gedrukt te Mainz of ergens anders in Duitschland, waar men zoodanig papier niet schijnt te hebben gekend; hun oorsprong moet in deze gewesten worden gezocht, waar dit papier in de algemeene behoefte zoo van den schrijver als van den drukker voorzag; derhalve kunnen zij van geene andere pers dan van die van onzen Coster afkomstig zijn.

Pl. XII, n°. 15. De gothische M, zoo als wij die leeren kennen uit het op papier geschreven privilegie van Willem VI van Beijeren, gegeven te Middelburg den 7 Julij 1408 en aldaar in het gemeente-archief berustende [3], werd in hetzelfde jaar ook te 's Hertogenbosch gebruikt voor de rekening van het Lieve Vrouwe broederschap. Het was een papiermerk al in de 14de eeuw, volgens van Hasselt, in Gelderland niet onbekend, evenmin als in Brabant, zoo als

---

[1]) Zoo als die van Nikolaas Ketelaer en Gerard van Leempt te Utrecht; van Richard Paffroed te Deventer; van Gerard Leeu te Gouda; van Theodorus Martini te Antwerpen en te Aalst; van de Fratres communis vitae te Brussel, van Jan van Westphalen en van Coenraad Braen te Leuven. Ook drukken van Ulrich Gering te Parijs vertoonen dit merk.

[2]) Alleen te Keulen vindt men nu en dan de P in het papier van een viertal drukkers aldaar, allen echter uit het laatst der 15de eeuw.

[3]) Te vinden bij van Mieris, *Groot charterboek*, IV, 106.

blijkt uit eene der zoo even genoemde rekeningen te 's Bosch van het jaar 1366 [1]).

Pl. XII, n°. 16. Al vele jaren voor het huwelijk werd voltrokken van FILIPS den Goede met ISABELLA, de dochter van koning JAN van Portugal, hetwelk plaats had op den dag der instelling van de orde van het Gulden Vlies, den 10 Maart 1430, had de papiermaker de IJ tot merk voor zijn fabriekaat gekozen. Wij vonden haar reeds in het jaar 1395 te 's Hertogenbosch in het papier der rekeningen van het Lieve Vrouwe broederschap. Ook hier faalt dus wederom de meening van KONING, dat de IJ de eerste naamletter van genoemde IJSABELLA, zooals men in haren tijd schreef, zoude moeten verbeelden [2]).

Omstreeks denzelfden tijd, dat mr. PIETER BEOOSTEN ZWEEN VAN RENESSE zijn register der privilegiën en handvesten der steden van Holland, Zeeland en Friesland opstelde tusschen 1433 en 1449, waartoe hij het papier met de IJ gebruikte [3]) was dit ook te Middelburg op de schrijfkamer ten stadhuize voorhanden en werd er de stedelijke rekening over het jaar 1447 op geschreven. En later, toen ISABELLA van Portugal reeds lang ter ziele was, werd het papier met de groote IJ nog veelvuldig te 's Hage gebe-

---

1) De M, die KONING in het register van de groote kerk te Haarlem van den jare 1495 vond en die naar zijne opvatting MAXIMILIAAN van Oostenrijk of MARIA van Bourgondië moest aanduiden, is van geheel ander maaksel. KONING, *Bijdragen* enz., bl. 20. De groote M, als de onze, maar met een kruis er boven, komt later voor in enkele drukken te Rome van LUPPUS GALLUS. JANSEN, I, 390.

2) KONING, *Bijdragen* enz. bl. 18. In zijne *Verhandeling over de boekdrukkunst* wordt door eene onbegrijpelijke dwaling de toch zoo duidelijke IJ onder de P's gerangschikt.

3) KONING, *Bijdragen*, bl. 19. Dit register, door RENESSE aan FILIPS van Bourgondië aangeboden, berust in handschrift op het rijksarchief en is door VAN WIJN beschreven in zijne *Bijvoegselen* op WAGENAARS *Vaderlandsche historie*, d. III, bijlage.

zigd voor de grafelijke rekeningen, die tot 1473 dit merk meermalen vertoonen [1]).

Pl. XII, n°. 17 en 18. Deze beide IJ's van kleiner formaat, die slechts weinig van elkander verschillen, vindt men tusschen 1435 en 1465 herhaaldelijk terug in de archieven van Holland, Brabant en Zeeland. De eerste troffen wij aan in de rekening van den rentmeester van Zeeland bewesten Schelde over het jaar 1452; de andere in stedelijke rekeningen van Middelburg van 1462 en 1469. Te 's Hage komt de kleine IJ al voor in een rekeningboek van het jaar 1435; naderhand met geringe variaties in de rekeningen van Amsterdam, Schoonhoven en Kennemerland van 1446 tot 1465. Ook te 's Hertogenbosch ziet men haar in de rekeningen van het Lieve Vrouwe broederschap over de jaren 1456, 1459 en 1462. In het laatst der 15de eeuw schijnt het papier met de IJ ook bij de eerste drukkers in Nederland zeer in trek te zijn geweest; de boeken toen te Utrecht, Delft, Gouda, Deventer, Brussel en Leuven gedrukt, leveren daarvan het bewijs [2]).

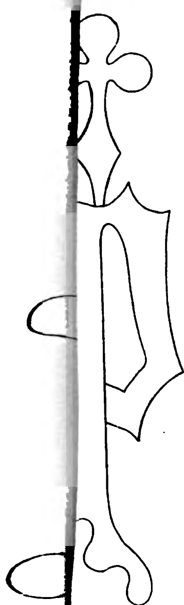
PLAAT XIII. „A la main, petit à la main, main fleurie" waren namen ter aanduiding van een bijzonder papiersoort, welke, al lang voor den aanvang van den nieuweren tijd ontstaan, van geslacht op geslacht overgeplant, tegen het midden der 18e eeuw nog voortleefden in Frank-

---

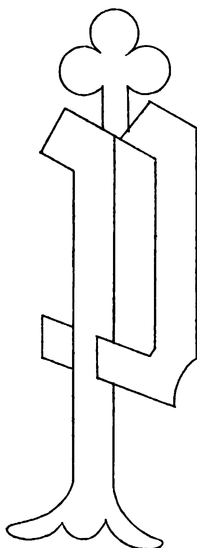
[1]) Sotheby o. l. bl. 19. Hij trof echter deze soort van IJ te 's Gravenhage niet vroeger aan dan in 1468. De groote IJ vindt men ook in de eerste drukken te Utrecht van Ketelaer en van Leempt. Zie Jansen, I, 891.

[2]) Door de verwarring van de P met de IJ is het niet duidelijk, in welke van de eerste Haarlemsche drukken Koning de IJ heeft ontdekt. Alleen van den tweeden of laatsten druk van den Latijnschen *Spiegel onzer behoudenis* blijkt het, dat die uitgave is gedrukt op papier met de IJ. Van de buitenlandsche incunabulen vertoonen alleen enkele drukken van Guldenschaff en Ulrich Zell te Keulen dit papiermerk, dat dus, even als de P, gezegd kan worden meer bijzonder in de Nederlanden te huis te zijn geweest.

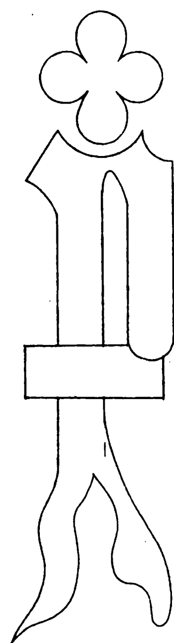
7

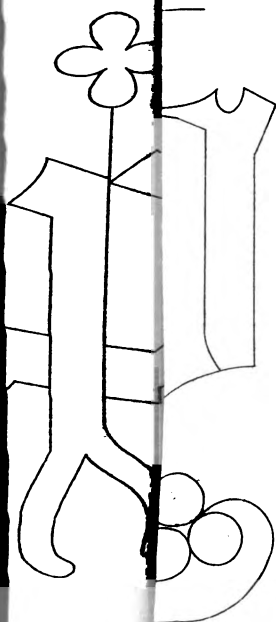
8

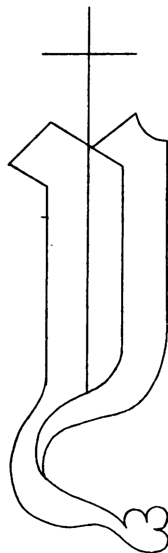
9

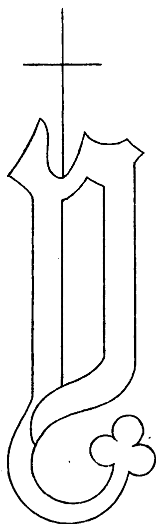
11

17

18

Steendr. v. I. & H. van Langenhuysen.

rijk en in den handel algemeen bekend waren [1]). SOTHEBY toont aan, dat papier met eene hand als watermerk reeds in het begin der 15e eeuw in deze gewesten in gebruik is geweest [2]). De vlakke geopende hand zonder bloem komt al voor in de registers van rekeningen te 's Gravenhage van 1432. Met ster, halve maan of lelie boven de vingers ontmoet men haar in de archieven schier voortdurend van 1430 tot 1480 [3]). Slechts eenmaal trof SOTHEBY, in een rekeningboek van 1427 te Haarlem, eene hand aan, welke afweek van den gewonen vorm en een sleutel vasthield. Overigens hebben allen veel overeenkomst met elkander en bestaat het verschil hoofdzakelijk in de grootte der hand, het figuur boven de vingers en de versieringen op en onder de palm. Inzage van deze plaat maakt dit duidelijk.

Pl. XIII, n°. 1. In de Geldersche archieven is, volgens VAN HASSELT, de hand een zeer gewoon papiermerk in de 15e en 16e eeuw. In Zeeland is dit eveneens het geval. Het eerst vonden wij haar in de rekening van het bailliuschap van Goes over het jaar 1446. Het figuur gelijkt echter meer op eenen handschoen en heeft eene ster met vijf punten boven den middelsten vinger.

Pl. XIII, n°. 2. Drie jaren later, in 1450, ontmoeten wij eene hand van bijzonder maaksel in de rekening van het Lieve Vrouwe broederschap te 's Hertogenbosch. In Vlaanderen daarentegen vertoont zij zich eerst weder na verloop van een veertigtal jaren, namelijk in de rekeningen van den heiligen geest in Onze Vrouwe kerk te Sluis over 1485, 1486 en 1487 [4]).

---

1) Blijkens het meermalen aangehaalde tarief of reglement van 18 Sept. 1741.

2) SOTHEBY o. l., bl. 8.

3) JANSEN o. l., I, 383, spreekt van eene hand of handschoen, door hem al opgemerkt in eene Fransche rekening van het jaar 1430 en beschrijft die als „main avec un quart de lune ou portion de cercle, attaché au doigt du milieu.”

4) Des te meer bedienden zich van papier met dit merk, dat door

Pl. XIII, n°. 3. Even als toen zonder ster of bloem ziet men haar in het register van schepenen dier stad van het jaar 1492.

Pl. XIII, n°. 4. Te Sluis schijnt het papier met de hand zeer in trek te zijn geweest. Althans werd het daar meer dan in het naburige Zeeland gebruikt. Dit en het volgende nommer zijn ook beiden uit de archieven dier stad afkomstig. De hand onder n°. 4 vertoont den voortaan meest gewonen vorm en is genomen uit de rekening van den heiligen geest in Onze Vrouwe kerk aldaar over 1494.

Pl. XIII, n°. 5, uit dezelfde rekening over 1498, wordt mede in die van 1512 aangetroffen en komt nagenoeg op dezelfde wijze ook voor in de rekening van het Lieve Vrouwe broederschap te 's Bosch over 1498.

Pl. XIII, n°. 6. Te Middelburg in de stadsrekening van het jaar 1517 vindt men de echte „main fleurie."

Pl. XIII, n°. 7, te Sluis in de rekening van den heiligen geest in onze Vrouwe kerk over het jaar 1528 wederom de gewone hand in eenigzins grooter formaat.

Pl. XIII, n°. 8. Zij wordt echter nog verreweg overtroffen door deze, welke meer den schijn van eenen handschoen hebbende en, even als die van 1446, met eene ster op den middelsten vingertop, aldus voorkomt in de stedelijke rekening van Middelburg over het jaar 1530.

Pl. XIII, n°. 9. Met eene kroon gedekt en de letters P, O, op de palm ziet men haar in dergelijke rekening van 1532.

Pl. XIII, n°. 10. In die van 1546 wordt de kroon wederom door de ster vervangen en is, met de letters P R, ook een figuur in den vorm van eene sikkel tegen de muis van den duim aangebragt.

Koning o. l., bl. 80, al opgemerkt was in den eersten Nederduitschen *Spiegel onzer behoudenis*, maar volgens hem in de boeken van Mainz niet aangetroffen wordt, de eerste drukkers in de Nederlandsche gewesten te Gouda, Delft, Leuven en andere plaatsen.

Pl. XIII, n°. 11. Geheel en al afwijkend van den gewonen vorm voegen wij hierbij tot besluit der reeks van handen, die in den loop dezer twee eeuwen nog met een aantal anderen had kunnen vermeerderd worden, het facsimilé van die, welke in de stadsrekening van Middelburg van 1581 wordt aangetroffen.

Pl. XIII. De période der kannen neemt haren aanvang al in de helft der 14e eeuw, hoewel de eerste sporen daarvan in Zeeland niet vroeger dan tegen het laatst der 15e eeuw zigtbaar zijn. SOTHEBY, die den pot of kan reeds in een register van rekeningen te 's Gravenhage van het jaar 1352 had opgemerkt [1]), rangschikt haar dan ook onder de oudste papiermerken. Ook JANSEN vermeldt eene schenkkan in Fransch papier van 1348 en eene kan met deksel van 1358 [2]). Omstreeks denzelfden tijd wordt ook eene kan, waarin eene handsikkel als watermerk, in papier van het jaar 1353 in het archief der stad Zutphen gevonden, alsmede in dat van 1384 twee kannetjes, waar tusschen een ander figuur [3]). VAN HASSELT schijnt het echter in Gelderland niet voor de 16e eeuw te hebben gekend. In Brabant zien wij de kan, en dan nog van slecht fatsoen, eerst in de rekening van het Lieve Vrouwe broederschap te 's Bosch van het jaar 1500.

Pl. XIII, n°. 12. Bij uitzondering komt de kan als een beker voor in de stedelijke rekening van Middelburg over het jaar 1482 [4]).

Pl. XIII, n°. 13. Zelden heeft zij ook die regelmatige, nette gedaante, waarmede zij zich reeds had vertoond in de rekening dier zelfde stad van het jaar 1479.

---

[1]) SOTHEBY, o. l., bl. 9.

[2]) JANSEN, o. l., I, 370, op plaat XII, no. 44 en no. 45.

[3]) *Kronijk van het Utrechtsch genootschap*, VI, 236.

[4]) In de eerste drukken te Deventer bij RICHARD PAFFROED vindt men haar volkomen gelijk aan ons no. 12. Zie JANSEN o. l., I, 388, en op de plaat XVI, no. 199. De gewone kan wordt ook herhaalde malen gevonden in de eerste drukken te Gouda, Delft, Antwerpen, Leuven en Keulen.

Pl. XIII, n°. 14. Ook met eene dubbele bloem boven het deksel is zij minder algemeen. In de rekening van den heiligen geest in Onze Vrouwe kerk te Sluis is er echter herhaaldelijk gebruik van gemaakt in de jaren 1488, 1489, 1490 en verder in 1516 en 1518.

Pl. XIII, n°. 15. Met dubbel hengsel vonden wij haar in de Middelburgsche rekening van het jaar 1523.

Pl. XIII, n°. 16. Op deze wijze in die van 1540.

Pl. XIII, n°. 17. In andere stukken op het gemeente-archief van Middelburg uit hetzelfde jaar wordt dit kleine, eenvoudige kannetje aangetroffen, dat in grootere afmeting al vroeger te zien was in enkele incunabulen van Coenraad Braen te Leuven en van Jan Veldener te Utrecht [1]).

Pl. XIII, n°. 18. Omstreeks de helft der 16de eeuw wordt het papier met de kan in de Nederlanden zoo algemeen, dat men het schier ieder jaar in onze archieven tegenkomt. De rekeningen van Middelburg van 1541, 1542 en 1543 vertoonen dit merk, dat bovendien eenige initialen draagt, vermoedelijk van zijnen maker.

Pl. XIII, n°. 19 en 20. Het fatsoen van de kan wordt nu allengs grooter en blijft steeds met een paar letters voorzien, zoo als in de stadsrekening van Middelburg over het jaar 1546, waarin zij tweemalen op verschillende wijze voorkomt.

Pl. XIII, n°. 21 en 22. Ter aanvulling van de collectie dienen nog deze twee kannen, die wij tevens mededeelen, als eene proeve van den smaak en de kunstvaardigheid der papiermakers uit het midden der 17de eeuw. Zij stelden zich echter met een zoo uitvoerig figuur nog niet tevreden; het Middelburgsch archief bevat papier, waarvan bijna twee derde van het vel door eene rijk versierde kan wordt ingenomen. Het papier met dit merk bleef tot in de 18de eeuw zeer gezocht en werd als een destijds nog beduidend

---

[1]) Vergelijk Jansen, o. l., I, 389 en zijne plaat XVII, n°. 275.

soort in het Fransche tarief van 1741 opgenomen onder den naam van „pot.”

PLAAT XIV. Het brengen van volledige wapens of van enkele stukken als watermerk in het papier was mede eene oude gewoonte, die zich eeuwen lang heeft staande gehouden en zelfs in den nieuweren tijd alom navolging heeft gevonden. In den regel ontleenden de papiermakers zoodanig watermerk aan het wapen van het land, waarin hunne fabriek was gelegen, of wel aan dat van den vorst, die er het bewind over voerde. In de 14de eeuw was het papier met het moriaanshoofd uit het wapen van Sardinië in onze gewesten al bekend [1]); in de volgende eeuw behoorde dat met de kar van Carara ook tot de hier gebruikelijke papiersoorten [2]); de wapens der markgraven van Vigevano prijkten al in het oudste Italiaansche papier uit de tot hun gebied behoorende fabrieken te Fabriano [3]). Een aantal wa-

---

[1]) Het wapen van Sardinië bevatte vier moriaanshoofden met de gewone wrong der Oosterlingen om het hoofd; dat van Corsica vertoonde mede één moriaanshoofd. Zoodanige kop wordt door JANSEN al vermeld als voorkomende in het oudste papier der Fransche rekeningen. Hij geeft er eene teekening van op pl. XII, n°. 34. VAN HASSELT ontdekte in de Geldersche archieven der 14de eeuw het hoofd van een geblinddoekten moriaan, waarbij echter vermoedelijk aan de wrong moet gedacht worden. Volgens de mededeeling van den heer RAMMELMAN ELZEVIER in de *Kronijk van het Utrechtsch genootschap*, VI, bl. 237, is het oudste watermerk, dat in de archieven van Leiden wordt aangetroffen, een menschenhoofd, waarschijnlijk van een moriaan, om hetwelk een band of doek met twee strikken van achteren is geknoopt. Dit merk komt aldaar reeds voor in het stedeboek van 1386 en werd daarin nog gebruikt tot 1450 en zelfs later.

[2]) Zie hiervoren bl. 26.

[3]) Zie hiervoren bl. 19, aant. 3. Vergelijk ook VAN MIERIS, *Histori der Nederlandsche vorsten*, deel I, bl. 328, waar het wapen van JOANNES JACOBUS TRIVULTIUS, maarschalk van Frankrijk, wordt gevonden op den gedenkpenning geslagen bij gelegenheid der overwinning, door hem in 1499 behaald op LODEWIJK SFORZA, den hertog van Milaan. Het stamwapen der markgraven van Vigevano blijkt daaruit, alsmede uit n°. 121 en 122 op de 14de plaat bij JANSEN, te hebben bestaan uit drie gouden palen op een veld van sinopel.

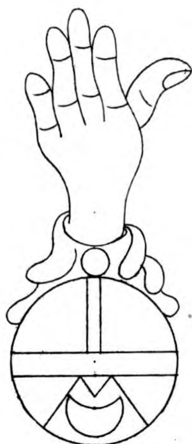
pens, veelal van Franschen oorsprong, waarvan de voornaamsten op deze plaat zijn afgebeeld [1]), heeft in den loop der middeleeuwen tot hetzelfde doel gediend. En later trad in den nieuweren tijd het algemeen bekende papier met het wapen van Amsterdam te voorschijn, dat, in de 17de eeuw op vaderlandschen bodem ontstaan, tegelijk met het pro patria en libertas papier al in de 18de eeuw alle andere wapens had verdrongen en heinde en verre bij drukkers en schrijvers in gansch Europa en ook daar buiten zich den weg had gebaand.

Pl. XIV, n°. 1. De dubbele adelaar, die geheel overeenkomt met dien, welken dr. HERMANS in de rekening van het illustre Lieve Vrouwe broederschap te 's Hertogenbosch van het jaar 1446 heeft gevonden, is het eerste figuur, dat tot de wapens kan worden gebragt, die wij bij ons onderzoek in de Zeeuwsche archieven hebben aangetroffen. De onze schijnt echter van ouderen datum te zijn; welligt moet

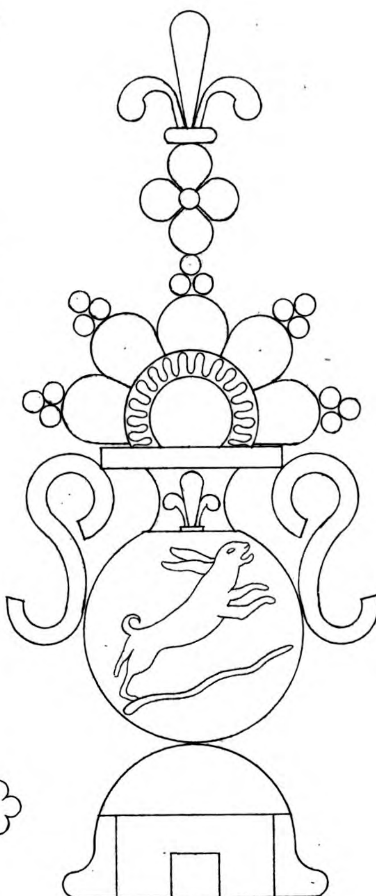
---

[1]) Daar meest alle wapens in het papier, dat in het laatst der 15de en in den loop der 16de eeuw in de Nederlanden werd gebruikt, kennelijk doelen op Fransche plaatsen en geslachten, heb ik mij tot het bekomen van nadere inlichtingen gewend tot den heer E. L. DE PONTAUMONT, lid van het Zeeuwsch genootschap der wetenschappen, te Cherbourg. Door zijne welwillende tusschenkomst ontving ik een paar brieven met enkele van de door mij verlangde ophelderingen van den heer LÉOPOLD DELISLE, membre de l'institut de France et conservateur des manuscrits à la bibliothèque impériale à Paris, en van den heer R. DE MARSY, secrétaire de l'école impériale des chartes à Paris. Laatstgenoemde schreef mij den 28 Maart 1868 onder anderen: „l'histoire des filigranes sort à peine de ses limbes. M. VALLET DE VIRIVILLE avait publié en 1859 dans la *Gazette des beaux arts* un article sur quelques unes de ces marques de papier, mais son travail fort incomplet renferme surtout des dessins et des dates sans interprétation souvent des symboles, qui y figurent. Un nouveau travail manuscrit encore en partie vient d'être fait par M. MATHON, archiviste du département de l'Aisne, et est en ce moment au ministère de l'instruction publique, où il va figurer au concours des sociétés savantes. Je l'ai eu entre les mains pendant quelques instants, mais il ne m'a fourni aucun renseignement, car l'auteur s'est borné à joindre à ses dessins l'indication précise du fonds, où se trouve le papier reproduit. Voici donc seulement ce que je puis vous donner etc."

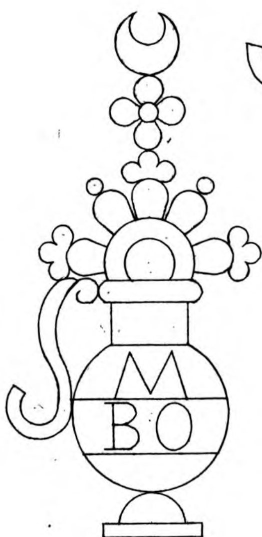
11

22

21

Steendr. v. I. & H. van Langenhuysen

hij reeds in de laatste jaren der 14de eeuw worden geplaatst. Althans het register van diensten van den heiligen geest en dat van jaargetijden in Onze Vrouwe kerk te Sluis, waarin het papier met dit merk voorkomt, bevatten stukken uit de eerste helft der 14de tot de eerste helft der 15de eeuw. Behalve in Vlaanderen en in Brabant hebben wij in deze landen nergens de sporen ontdekt van dit papiersoort, dat ook elders weinig bekend is geweest [1]).

Pl. XIV, n°. 2. Onder de volledige wapens, die men vindt in het papier, in de Zeeuwsche archieven bewaard, bekleedt eene eerste plaats dat van het graafschap Champagne, welks oude hoofdstad Troyes al in de 13de of 14de eeuw hare papierfabrieken had [2]) en waar die industrie, welke zich weldra uitbreidde over Bretagne, Normandië, Auvergne, Dauphiné, Poitou en Provence, al vroeg eene beduidende hoogte had bereikt. Daar was dan ook de gewoonte om het landswapen als filigrane in het papier te plaatsen in de 15de eeuw reeds algemeen door de papiermakers aangenomen. Meer dan eene rekening van 's graven rentmeesters in Zeeland bewesten Schelde levert daarvan het bewijs; eerst die van 1450, vervolgens die van 1463, terwijl hetzelfde wapen zich ook te 's Hage in de rekeningen van het jaar 1465 vertoont.

---

[1]) Welligt diende dit merk ook tot aanduiding van het vroeger reeds behandelde keizers- of imperiaal papier. De enkele gekroonde adelaar wordt door Jansen al vroeg vermeld en is door hem afgeteekend op pl. XIII, n°. 63. Het eigenlijke keizerlijke wapen, met de keizerskroon gedekt, is van lateren tijd. Koning vond het in papier van de laatste helft der 16de eeuw en is van oordeel, dat het als eene hulde aan Karel V moet worden aangemerkt. Zie de plaat n°. 9 en bladz. 21 van zijne *Bijdragen* enz.

[2]) In den zoo even aangehaalden brief van den heer de Marsy staat bij het hem toegezonden facsimilé van dit merk aangeteekend: „armes de Champagne — marque de la ville de Troyes — indiquée dans Vallet de Viriville sous le n°. 77, vers 1470. La papeterie de cette ville remonte au 14me siècle.” Hij verschilt dus hierin met den heer Payen, die in het hiervoren bladz. 6, aant. 2 vermelde opstel in de *Revue des deux mondes* den bloei der papierfabrieken te Troyes al terugbrengt tot de 13de eeuw.

Pl. XIV, n°. 3. Tot het laatst van die eeuw was het papier met het wapen van Champagne, waaraan echter somwijlen door den fabriekant de eerste letter van zijn naam onder aan het schild werd toegevoegd, in de Nederlanden zeer gewild. De printers te Utrecht, Gouda en Leuven gebruikten het voor hunne eerste drukken; ook de rekening van den heiligen geest in onze Lieve Vrouwe kerk te Sluis over de jaren 1488 tot 1490 werd er nog op geschreven. Met de 16e eeuw hebben wij het niet meer ontmoet.

Pl. XIV, n°. 4. Ofschoon wij niet durven verzekeren, dat het schild met het onleesbare opschrift, door den bisschopsstaf gesteund, betrekking heeft op de oude papiermolens aan den Hérault, waarvan de oprigting reeds in 1189 door den bisschop van Lodève was vergund [1]), zoo wordt toch door dat attribuut der priesterlijke hiërarchie ongetwijfeld gedoeld op de eene of andere plaats, aan het wereldlijk gezag van zoodanigen kerkvorst onderworpen. Wat nu de letters betreft, zoo zijn die op de wijze dier tijden, gelijk dit door meerdere voorbeelden wordt aangetoond [2]), zoo digt ineen geschreven en zamengekoppeld, dat men daaruit moeijelijk een woord van eenigzins aannemelijken zin kan opmaken. Het werd in deze gewesten in de laatste helft der 15e eeuw veel gebruikt, zoo als te Sluis in het jaar 1460, te Middelburg voor de stadsrekeningen in 1468, te Utrecht door KETELAER en VAN LEEMPT voor hunne drukken in 1474 enz. Al vroeger, immers vóór het jaar 1440, had COSTER den eersten Latijnschen *Spiegel onzer behoudenis* er op gedrukt [3]).

---

[1]) Zie hiervoren bl. 6, aant. 1.

[2]) JANSEN heeft twee schilden met op dezelfde gedrongen wijze geschreven letters, die echter iets anders beteekenen en waarbij ook de bisschopsstaf wordt gemist, welke bij een dier schilden door eene daarboven staande lelie wordt vervangen, medegedeeld op pl. XVI, n°. 174 en n°. 189.

[3]) Zie KONING, *Geschiedenis der boekdrukkunst*, bl. 80. Ook hij kan het opschrift niet ontcijferen. Vergelijk verder SOTHEBY, o. l., fol. 41 en JANSEN, o. l., I, 391.

Pl. XIV, n°. 5. De drie leliën, ten tijde van Lodewijk VI (1101—1137) voor het eerst in het wapen van Frankrijk opgenomen [1]), laten geen twijfel over omtrent de herkomst van het papier, dat daarmede is voorzien. Voor het einde der 15e eeuw hebben de Fransche papiermakers zich echter weinig van dat merk bediend; omstreeks dien tijd evenwel werd het door het meerendeel hunner bijna uitsluitend gebruikt, nu en dan afgewisseld met het zoo even besproken wapen van Champagne, of met dat van Dauphiné en van Provence, waarover straks zal worden gehandeld. Met de kroon gedekt en overigens op de wijze, zooals het op de munten en penningen van dien tijd werd gestempeld [2]), ontmoeten wij het wapenschild van Frankrijk in Zeeland het eerst in de stedelijke rekening van Middelburg over het jaar 1473.

Pl. XIV, n°. 6. Een sieraad zonder eenige heraldieke beteekenis vervangt weldra de kroon, terwijl onder aan het schild eene letter wordt gehangen, naar het schijnt eene F, die wij hiervoren ook hebben opgemerkt in het papier met het wapen van Champagne van het jaar 1488. Welligt zal daarbij aan ééne en dezelfde fabriek moeten worden gedacht, wier eigenaar op deze wijze zijn fabriekaat van dat van zijne landgenooten heeft willen onderscheiden. Doch het zal met hem zijn gegaan als met zoo velen zijner voorgangers; zijne initiaal werd door anderen nagemaakt, omdat het papier met dat merk zeer in trek was en overal vele koopers vond. Ten bewijze van dit laatste kan strekken, dat drie achtereenvolgende rekeningen van Middelburg, over de jaren 1474, 1475 en 1476, alsmede twee rentmeesters rekeningen van Zeeland bewesten Schelde over de jaren 1478 en 1479 op

---

[1]) Volgens J. J. Chiffletius, *Lilium francicum*, fol. 54.

[2]) Kroon en wapen bij voorbeeld op den gedenkpenning van het jaar 1454 uit de regering van Karel VII, bij van Mieris, o. l., I, 72, zijn volkomen gelijk aan dit filigrane.

papier met dat merk zijn geschreven, van hetwelk men zich ook heeft bediend voor de rekening van het Lieve Vrouwe broederschap te 's Hertogenbosch van het jaar 1495 en dat door de Fratres communis vitae te Brussel ook veelal voor hunne drukwerken werd gebezigd [1]).

Pl. XIV, n°. 7. Geruimen tijd bleef het papier, uit die Fransche fabriek afkomstig, in de Nederlandsche gewesten zeer gezocht. Het wapen wisselt echter telkens af in grootte. Kleiner is het bij voorbeeld in het eerste protocol der vierschaar van Veere van 1491 tot 1493 en in de stadsrekening van Middelburg over 1507.

Pl. XIV, n°. 8. Nog kleiner en nu wederom met de kroon gedekt vindt men het in de rekening van Onze Vrouwe kerk te Sluis van het jaar 1498.

Pl. XIV, n°. 9. In Normandië, waar oudtijds te Rouaan, Caen, Dreux en Evreux een belangrijke handel in papier werd gedreven, was ook het hertogdom van Alençon gelegen, welks wapen met verschillende initialen, soms met eene P, soms met eene B, in de 16e eeuw meermalen voorkomt in het papier, waarvan men zich toen te Sluis veelal plagt te bedienen. Dit nommer is een facsimilé uit het register van passeringen te dier stede over de jaren 1523 tot 1525; met de letter B wordt het ook onder anderen aangetroffen in het boek der rekeningen van het gilde van onze Lieve Vrouwe van der sneeuw aldaar, aanvangende met het jaar 1526.

Pl. XIV, n°. 10. Blijkbaar is ook dit wapen ontleend hetzij aan het een of ander aan het Fransche koningshuis vermaagschapt geslacht, hetzij aan deze of gene heerlijkheid, tot het domein der leden van de koninklijke familie behoorende. Ware het schild enkel met de drie letters en eene baar beladen, wij zouden daarin het wapen van Bourbon kunnen zien; doch de beide bisants of koeken met de ruit in het

---

[1]) Zie Jansen, I, 387, pl. XVII n°. 229.

midden worden in dat wapen niet gevonden. Slechts eenmaal hebben wij het ontmoet, namelijk in de stedelijke rekening van Middelburg over het jaar 1486.

Pl. XIV, n°. 11. Welligt is in dit papier, genomen uit de Middelburgsche stadsrekening van 1513, het wapen van Bourbon, misschien ook dat van Anjou bedoeld, terwijl de letter C wederom den naam van den fabriekant te kennen geeft.

Pl. XIV, n°. 12. Zij, die de door ons in den loop van dit opstel reeds meermalen veroordeelde stelling voorstaan, dat door de papiermakers uitsluitend de naam of het wapen van den souverein des lands, waarin hunne fabriek was gevestigd, als filigrane werd gebezigd, hebben zich veel moeite gegeven om eene in dien zin aannemelijke oplossing te vinden voor dit wapen, dat op het schild eene enkele lelie draagt met den barensteel of lambel van drie stukken. Daar het voorkomt op papieren van ver uiteenloopenden datum, lag bij hunne beschouwingen ook eene zeer verschillende opvatting ten grondslag. SOTHEBY, die het tweemalen had aangetroffen in de archieven van den Tower te Londen, eens op een stuk van het jaar 1412 uit de regering van koning HENDRIK IV en daarna op een brief van HENDRIK VI aan den aartsbisschop van Canterbury tusschen 1443 en 1450, meende, dat het het wapen zou voorstellen van JAN zonder vrees, zoon van FILIPS den Stoute, hertog van Bourgondië, die als zoodanig heeft geregeerd van 1404 tot 1419. Doch het springt dan ook dadelijk in het oog, dat de tijd niet juist overeenkomt. Overigens verklaarde hij de breuk door den barensteel daaruit, dat het wapen door hertog JAN bij het leven van zijnen vader, als oudste zoon, op die wijze zoude gevoerd zijn; terwijl het kruis er boven zoude geplaatst zijn ter herinnering aan de kruisvaart tegen de Turken, waaraan genoemde vorst ten jare 1395 had deelgenomen [1]).

---

[1]) SOTHEBY, o. l., fol. 35.

Koning, die papier met dit wapen reeds opgemerkt had in de kwarto uitgave der *Openbaring van Johannes*, door hem aan Coster toegeschreven [1]) en wien het dus te doen was om het bewijs, dat in de Nederlanden papier met dat merk al vóór het jaar 1440 niet zeldzaam was, zocht naar eenen vorst, wiens leeftijd iets later viel en meende dien te hebben gevonden in Filips I van Bourgondië, die als ruwaard over deze landen heeft geregeerd van 1428 tot 1433 en verder als souverein van 1433 tot 1467. Hij heeft zich daarbij beroepen op eene der teekeningen uit het handschrift van mr. Pieter Broosten Zween van Renesse, waarbij deze een register van 's lands. privilegiën den hertog aanbiedt, welk stuk schijnt opgemaakt te zijn tusschen 1433 en 1449. Links op die plaat op den voorhang der tent staat zoodanig wapen afgebeeld, doch met meer dan ééne lelie beladen en zonder het kruis met de nagels [2]). De identiteit van het wapen wordt er derhalve niet door bewezen.

Uit de mededeelingen van Sotheby blijkt dus, dat in Engeland zoodanig papier al bekend was in den aanvang en tegen het midden der 15de eeuw. Dit was mede het geval in de Nederlanden volgens genoemd incunabel der oude Haarlemsche pers. Ook op het einde dier eeuw werd het bij ons te lande veelvuldig gebruikt door de drukkers te Leuven, Gouda en Keulen en insgelijks aan gene zijde van het kanaal door Caxton, die het voor zijne *Canterbury tales* heeft gebezigd [3]).

Ons facsimilé uit het archief van Middelburg komt mede eerst voor in het laatst der 15de eeuw. Het is afgeteekend

---

1) Koning, *Uitvinding der boekdrukkunst*, bl. 86.

2) Zie de *Bijvoegsels en aanmerkingen voor het derde deel der vaderlandsche historie van* Wagenaar, bl. 108, bijlage.

3) De heer de Marsy in zijnen hiervoren aangehaalden brief deelt mede, dat het door Vallet de Viriville ook het eerst is opgemerkt in „vers 1470" en teekent daarbij aan „se trouve surtout en Angleterre et Hollande."

naar een stuk van het jaar 1480 en wordt ook in het vervolg niet meer in een der Zeeuwsche archieven aangetroffen. Vatten wij al het vorige zamen, dan volgt er uit, dat het papier met dit wapen noch in het tijdperk van Jan zonder vrees, noch in dat van Filips van Bourgondië uitsluitend te huis behoort, maar dat van het begin tot het einde der 15de eeuw zulk papier in de naast aan Frankrijk gelegen landen eene zekere vermaardheid heeft gehad. In tallooze plaatsen en landschappen van het Fransche koningrijk was de gouden lelie der Bourbons het meest gebruikelijke wapenteeken, waarvan een enkele blik op de kaarten van Ortelius en Blaeu ons kan overtuigen. Niets is dus natuurlijker, dan den oorsprong van dat papier in Frankrijk te zoeken, waar in den loop van die eeuw meer dan ééne fabriek zich met de vervaardiging daarvan zal hebben bezig gehouden. Eene inzage der oudere atlassen zal ons doen zien, dat het schild met de enkele lelie, met den barensteel van drie stukken gebroken, het wapen was van het schoone Provence, een graafschap, dat voor den tijd, waarop het aan de Fransche kroon werd gehecht, reeds beroemd was door de goede hoedanigheid van het papier, dat er in groote hoeveelheid werd gemaakt aan de vele beken en wateren, waarmede het land was doorsneden. Het kruis met de spijkers zal men er echter nimmer bij afgebeeld vinden. Het maakte dan ook geen deel van dat wapen uit en is evenmin een in de heraldiek bekend sieraad. Het zal derhalve slechts aangemerkt moeten worden als een uitvloeisel der vrome fantaisie van den ouden Franschen papierfabriekant, die daarmede de voortbrengselen van zijnen molen van die van anderen zijner landgenooten heeft willen onderscheiden.

Pl. XIV, n°. 13. De enkele lelie of fleur de lis, die duidelijk te kennen geeft, dat het papier, hetwelk daarmede is voorzien, van geen anderen dan van Franschen oorsprong kan zijn, moet onder de oudste merken worden gerangschikt. Sotheby ontmoette haar reeds in de Haagsche

archieven op de jaren 1366, 1367 en 1389 [1]). In het archief der stad Zutphen is ook papier met eene halve lelie voorhanden van onzekeren datum, doch waarschijnlijk tusschen 1348 en 1385 en van 1390 of 1391 [2]). Met eene kroon gedekt, doch veel grooter dan ons nommer, vinden wij haar bij SOTHEBY al vermeld in de grafelijke rekeningen te 's Hage van de jare 1431 tot 1433. Wij hebben haar afgeteekend naar twee rekeningen van Middelburg van de jaren 1483 en 1484 [3]).

Pl. XIV, n°. 14. Tegen het laatst der 15de eeuw begint de flink gevormde lelie, veelal met eene initiaal van den papiermaker er onder, zoo als wij haar onder anderen in de Middelburgsche rekening van het jaar 1580 hebben aangetroffen, een algemeen verspreid papiersoort aan te duiden, dat bij het Fransche reglement van 18 September 1741 naar het verschillend formaat „grande fleur de lis” of „petite fleur de lis” genaamd, tot den nieuweren tijd behouden, in de vorige eeuw meestal door Hollandsche fabriekanten in den handel werd gebragt.

Pl. XIV, n°. 15. Dauphiné, dat in zijne hoofstad Grenoble, te Annonay en te Valence oudtijds al zeer beroemde papierfabrieken had, voerde nevenstaand wapen, waarin door SOTHEBY ten onregte dat van den dauphin van Frankrijk is gezien [4]). Na het jaar 1480, toen het te Middelburg

---

[1]) SOTHEBY, o. l., fol. 38.

[2]) *Kronijk van het Utrechtsch genootschap*, VI, 236, 237.

[3]) Overal waar KONING in zijne *Verhandeling over de boekdrukkunst* van de lelie spreekt als voorkomende in de eerste drukken, moet men zich wel wachten, daarbij aan een figuur als dit te denken. Hij bedoelt daarmede immer het anker, dat hij nooit anders dan de lelie noemt. Zie zijne plaat en de beschrijving op bl. 78, alsmede hiervoren bl. 55, aant. 2.

[4]) Het wapen van den dauphin heeft in het eerste en vierde kwartier drie leliën in plaats van een. Zoo vindt men het o. a. op den gedenkpenning bij gelegenheid der voltrekking van het huwelijk tusschen FRANS, den zoon van HENDRIK II van Frankrijk met MARIA, koningin van Schotland den 24 April 1558, afgebeeld bij VAN MIERIS, *Histori der Nederl. vorsten*, III, 424.

voor de stadsrekening werd gebruikt, komt het nog enkele malen te dier stede voor.

Pl. XIV, n°. 16. Te vergeefs. hebben wij getracht dit wapen op te sporen, dat een weinig gebruikelijk papiersoort aanduidt; wij vonden het slechts eenmaal te Middelburg in een stuk van het jaar 1487.

Pl. XIV, n°. 17. Het wapen van de goede stad Parijs is genomen uit de rekening van Middelburg van het jaar 1499.

Pl. XIV, n°. 18. Onzeker is wederom de beteekenis van dit wapen, dat meermalen voorkomt in het papier, waarvan men zich te Sluis in het eerste vierendeel der 16de eeuw heeft bediend. De rekeningen van Onze Lieve Vrouwe kerk van 1521 en 1522, alsmede die van den heiligen geest aldaar zijn er op geschreven.

Pl. XIV, n°. 19. Omstreeks denzelfden tijd, in het jaar 1523, werd te Middelburg papier gebruikt met dit merk, dat de lelies van Frankrijk met het kruis van Savoye vertoont.

Pl. XIV, n°. 20, is het facsimilé van het watermerk in de stadsrekening van Middelburg over het jaar 1524.

Pl. XIV, n°. 21, is dat van zeker kohier van renten beoosten Schelde. Het laatste strekt tot opheldering van het eerste. Beiden zijn ongetwijfeld het wapen van de stad Troyes, doch op verschillende wijze door twee aldaar gevestigde fabriekanten als filigrane in het papier gebragt [1]).

PLAAT XV. In de 16de eeuw ontmoeten wij niet meer de vreemdsoortige figuren, gedrogten, bloemen, gereedschappen, dieren enz., welke eertijds door den papiermaker bij voorkeur als filigrane werden genomen. Wapens, letters, woorden en soms jaartallen zijn voortaan de gewone merken, waaraan hij weldra zijnen naam, voluit geschreven,

---

1) De heer DE MARSY schrijft van het eerste „se rapproche de la marque de Troyes" en van het laatste „marque de Troyes: on y lit le nom de la ville."

hetzij op zich zelf, hetzij in verband met eenig ander kenteeken, toevoegt. Op deze en de volgende plaat komen daarvan enkele voorbeelden voor, door ons in de Zeeuwsche archieven als de meest gebruikelijke in den loop dier eeuw en in de eerste helft der zeventiende opgemerkt.

Pl. XV, n°. 1. Nagenoeg twintig jaren lang, van 1537 tot 1554, werd het papier met dit wapen, dat blijkens de drie leliën in het hoofd mede in Frankrijk te huis behoort, in Zeeland en Vlaanderen gebruikt. Het werd echter op verschillende fabrieken gemaakt; althans de letters onder het schild zijn niet altijd dezelfden. In de stedelijke rekening van Middelburg over het jaar 1537 vertoont het zich, zooals het hiernevens in zijn geheel afgebeeld is; in die van 1540 ziet men het met de letters I. P. er onder, welk aanhangsel in vervolg van tijd voor goed werd weggelaten, zoo als blijkt uit het register van schepenen te Sluis over de jaren 1547 tot 1549 en 1550 tot 1554.

Pl. XV, n°. 2. In de rentmeesters rekening van Zeeland bewesten Schelde over het jaar 1535 wordt dit wapen aangetroffen, hetwelk ons voorkomt dat van de heeren van Bergen op Zoom te zijn. Destijds nog bestond het wapen van dat markiesaat uit drie palen van keel op een gouden veld in het hoofd en voor het overige deel uit drie zilveren ruiten op een veld van sinopel. Zoo vinden wij het ten jare 1538 op den gedenkpenning bij gelegenheid der verheffing van heer CORNELIS van Bergen op den Zoom tot bisschop van Luik [1]). Dat zoodanig papier te Bergen op Zoom zelf zoude gemaakt zijn, moeten wij betwijfelen. Welligt was het van eenen fabriekant, wiens molen was gelegen in

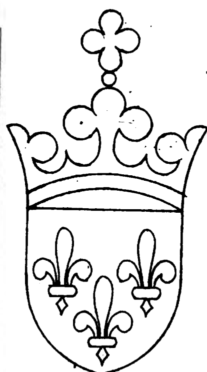

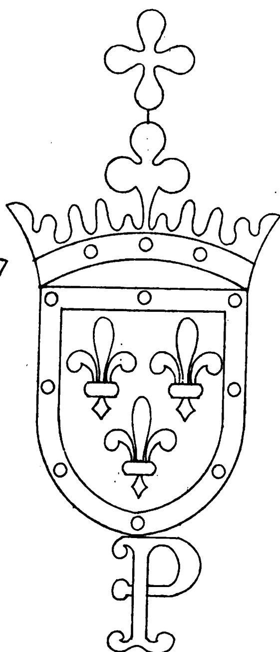
[1]) Bij VAN MIERIS, *Histori der Nederl. vorsten*, III, 3. In den regterhoek is het daar vermeerderd met den Brabantschen leeuw, even als op den rekenpenning van JAN, heer van Bergen op den Zoom, kamerling en ridder van het gulden vlies, van het jaar 1508, afgebeeld bij VAN MIERIS, o. l., I, 410. Later is dit wapen vervangen door een veld van keel, beladen met drie zilveren St. Andrieskruizen boven drie bergen van sinopel.

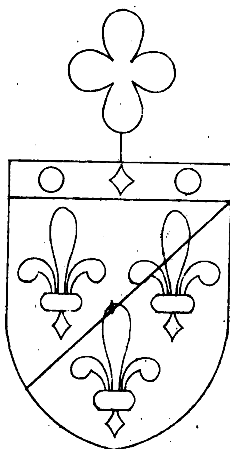
9

8

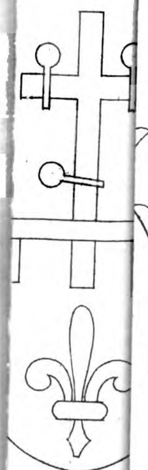
10

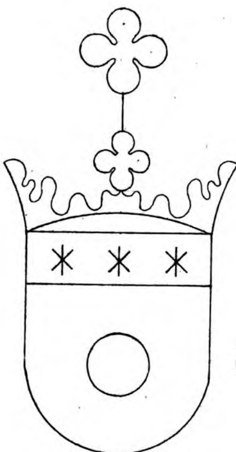
12

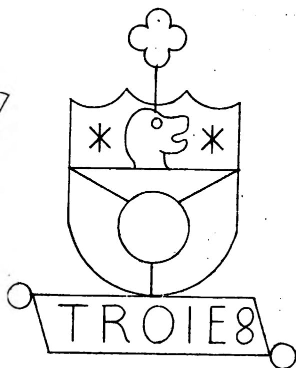
19

20

21

Steendr. v. I. & H. van Lange

eene der vele heerlijkheden, aan het gezag van laatstgenoemden magtigen kerkvorst in de zuidelijke Nederlanden onderworpen. Misschien was ook op de keuze van dat wapen als filigrane niet zonder invloed het levendig handelsverkeer, waarvan Bergen op Zoom als eene der wachten van den grooten Zeeuwschen tol in die tijden het middelpunt was. Toen nog werd het onder de bloeijendste koopsteden van Brabant geteld, waar eene beurs en een huis der Hanze was gevestigd, terwijl de beide vrije jaarmarkten, de zoogenaamde Koude markt en de Paasch markt, door tal van vreemde kooplieden druk werden bezocht [1]).

Pl. XV, n°. 3. Het merken van het papier met het cijfer van het jaar, waarin het werd gemaakt, was kort na het einde der middeleeuwen eene gewoonte, die niet algemeen en slechts van korten duur is geweest. De voorbeelden daarvan, in de Zeeuwsche archieven voorhanden, loopen niet meer dan over drie achtereenvolgende jaren, terwijl zij, voor zoo ver ons bekend is, noch vóór, noch na die période evenmin ergens anders worden gevonden. Zij strekken tevens ten bewijze van hetgeen wij hiervoren reeds hebben opgemerkt [2]), dat men namelijk gewoon was ieder jaar zijnen voorraad op te doen en zich daarmede behielp tot de volgende jaarmarkt. Zoo vindt men op het papier in de stedelijke rekening van Middelburg over 1546 onder het wapen ook het jaartal 1546, dat insgelijks den ouderdom van het papier te kennen geeft. Op papier, dat in 1548 is beschreven komt ook hetzelfde wapen voor, maar nu vertoont het ook het cijfer 1548.

---

[1]) De tolboeken van den Zeeuwschen tol, die aan het tolhuis te Yersikeroord en bij gelegenheid van genoemde markten ten gerieve van den handel ook te Bergen op Zoom werd ontvangen, zijn van 1470 tot 1497 op het gemeente-archief van Middelburg voorhanden. Telkens vindt men er onder afzonderlijke rubrieken de ontvangsten geboekt, aldaar geïnd gedurende de „Couwe Berge merct" en de „Paessche Berge merct."

[2]) Zie hiervoren bl. 25.

Pl. XV, n°. 4. Op een stuk van het jaar 1547, mede in het gemeente-archief van Middelburg bewaard, zal men niet het vorige jaartal vinden, maar wederom dat van het jaar, waarin het vervaardigd, gekocht en gebruikt is.

Pl. XV, n°. 5. Van dezelfde fabriek afkomstig, althans aangeduid door nagenoeg hetzelfde merk, is dit facsimilé, hetwelk het jaartal 1548 vertoonende, dan ook wederom op papier, dat te Middelburg in het jaar 1548 is beschreven, te zien is [1]).

Pl. XV, n°. 6. Het wapenschild met de Fransche leliën en daartusschen eene hoofdletter, met eene kroon gedekt, was in het eerste vierendeel der 16de eeuw een zeer gebruikelijk papiermerk, dat zich veelvuldig voordoet in Holland, Zeeland en Vlaanderen. Dit, hetwelk hiernevens is afgebeeld, is genomen uit verschillende rekeningen, berustende in het gemeente-archief van Sluis, te weten uit die van Onze Vrouwe kerk van de jaren 1503 en 1517, uit die van het St. Jorisgilde van 1505 tot 1530 en uit de rekening van den heiligen geest in genoemde kerk over het jaar 1526. Wat betreft de beteekenis van de groote letter in het schild en van de kleinere daaronder, zoo blijven wij bij ons gevoelen, dat zij den naam van den fabriekant en die van zijne woonplaats aanduiden. Later zullen wij zien, dat het blazoen van het gilde der boekdrukkers te Rouaan ook de lelies bevatte, waaruit wij aanleiding vinden om in de R de initiaal der oude hoofdstad van Normandië te zien, ter-

---

[1]) Eenige jaren later schijnt het gebruik om het papier te stempelen of te zegelen (?) in de Nederlanden te zijn ingevoerd. GRUBER in zijn *Lehrsystem einer allgemeinen Diplomatik* enz., deel I, bl. 59, sprekende over het onzekere om oude charters aan de kleur van het perkament of van het papier te erkennen, voegt er ter loops bij: „Weit sicherer ist es mit dem gestempelten Papier, sowohl in Ansehung des innern Zeichens vom Papiermacher, als des äusserlichen aufgedruckten Stempels, welcher zuerst im jahr 1555 in Spanien und Holland, und bald darauf auch in Deutschland und den Oesterreichischen Erblanden eingeführet worden ist."

wijl de C de aanvangletter zal zijn van den naam van eenen der vele papiermakers, die destijds aldaar en in den omtrek waren gevestigd.

Koning, die hetzelfde schild in de registers van de groote kerk te Haarlem van 1514 en 1522 heeft opgemerkt, alsmede in een grafelijk register van 1520, viert ook hier wederom zijnen lust om gekroonde hoofden door de papiermakers te doen verheerlijken, bot en verklaart de kleine C voor de initiaal van Carolus en de groote R voor die van Rex, hetgeen op zich zelf eene onjuistheid is, eveneens als de gevolgtrekking die hij daaruit afleidt, dat het papier zoude vervaardigd zijn, toen Karel V nog koning van Spanje of wèl roomsch koning was [1]). Daar hij de keizerlijke waardigheid aanvaardde in het jaar 1519, zal, na al wat wij hiervoren reeds hebben gezegd omtrent het jaarlijksch opdoen van den voorraad papier, het wèl geen betoog behoeven, dat men in 1530 te Sluis niet meer zal hebben geschreven op papier uit de dagen van koning Karel.

Pl. XV, n°. 7. Wilde men het voetspoor van Koning volgen, dan zoude men telkens op nieuwe moeijelijkheden stuiten. Zoo hij nog de vorstelijke personen, op welke de papiermaker het oog zoude hebben gehad, uit de rij der Fransche koningen hadde genomen, dan zoude men hem eerder iets kunnen toegeven en bij voorbeeld bij de L in dit wapen, dat in dezelfde période valt als het vorige met de R, aan Lodewijk XII kunnen denken, die op den troon van Frankrijk was gezeten van 1498 tot 1515. Maar ook onder zijnen opvolger Frans I werd papier met dit merk gemaakt, waarbij slechts de kleinere letter nu en dan verschilde. Met eene B vindt men het in het papier der stedelijke rekeningen van Middelburg over de jaren 1514 en 1515; met eene P in het register van schepenen te Sluis van 1524 tot 1526. Wij voor ons achten het veel een-

[1]) Koning, *Bijdragen tot de geschiedenis der boekdrukkunst*, bl. 21.

voudiger en gelooven der waarheid meer nabij te komen, als wij in de L tusschen de lelies de eerste letter zien van Limoges, de hoofdstad der oude provincie van Limoisin, waarin even als in het aangrenzende Auvergne met de mede aldaar gelegen steden Angoulême, Ambert, Thiers en Bergerac al vroeg een beduidende handel in papier werd gedreven, die in den nieuweren tijd nog aanmerkelijk in belangrijkheid is toegenomen [1]). De B en de P geven wederom den maker van het papier te kennen.

Pl. XV, n°. 8. Met de E op het schild, zoo als het voorkomt in het gemeente-archief van Middelburg op een stuk van het jaar 1526, kan zoowel cp Etampes als op Evreux in Normandië gedoeld zijn.

Pl. XV, n°. 9. Hetzelfde geldt ook van deze E, die zonder lelies, doch eveneens met de kroon boven het schild en wederom met de toevoeging van een paar kleinere letters er onder, in papier van het jaar 1531 te Middelburg wordt aangetroffen.

Pl. XV, n°. 10 en n°. 11. Hiervoren, bl. 45, spraken wij reeds met een enkel woord van de zoogenaamde koopmansmerken, die al vroeg in de middeleeuwen op wapenschilden werden gebruikt en afkomstig waren van handelsplaatsen, aan welke door den souverein des lands vrijdom van tol was geschonken. Om dien te genieten waren de poorters gewoon hunne koopmanschappen en waren met zeker merk te teekenen, dat bij de stedelijke regering deugdelijk geregistreerd en door haar aan den tollenaar medegedeeld, hunne goederen tolvrij maakte [2]).

Van dergelijk merk bediende zich nog in de 16de eeuw

---

[1]) Ten tijde dat SAVARY DES BRUSLONS zijnen handelsdictionnaire uitgaf (1759—1765) had men te Limoges 62 papiermolens, te Angoulême 60, te Ambert 50, te Thiers 15, te Bergerac 10 enz.

[2]) Zie mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH, *Grondtrekken der Nederlandsche zegel- en wapenkunde*, bl. 12 en plaat V, n°. 129, 130 en 131.

tot het teekenen van zijn papier een der aanzienlijkste fabriekanten in Frankrijk, zekere NIVELLE, die blijkens de monsters daarvan op het gemeente-archief van Middelburg voorhanden in 1530 en 1533 zich alleen bij dat merk heeft bepaald, doch in 1539 is begonnen zijnen naam voluit in het papier te plaatsen.

Pl. XV, n°. 12. In laatstgenoemd jaar schijnt hij echter dat merk als filigrane reeds te hebben laten varen en in de plaats daarvan eene enkele lelie te hebben aangenomen, zoo als blijkt uit de Middelburgsche stadsrekening van 1539.

Pl. XV, n°. 13. Tien jaren later was die lelie grooter en meer versierd. Op de wijze hiernevens afgebeeld vonden wij haar in zekeren brief, door gedeputeerden van Middelburg den 4 December 1549 uit Brussel geschreven. Zij hadden waarschijnlijk het noodige papier uit Middelburg medegenomen, alwaar men later, in 1587, nog papier met dit merk terugvindt.

Pl. XV, n°. 14. Als afdoend bewijs voor onze stelling, dat de papiermaker veelal gewoon was zijn eigen naam in zijn fabriekaat op te nemen, beroepen wij ons op dit merk uit het laatst der 16de eeuw, dat in het onderschrift JEAN NIVELLE de oplossing geeft van de kapitale N, die daarboven op het schild is te lezen.

Pl. XV, n°. 15. De haan, waarbij men nu niet meer aan den oudtijds in Holland bekenden haan van PETRUS [1]) heeft te denken, maar die thans veeleer zinspeelt op zijnen fieren Gallischen natuurgenoot, prijkte al in het jaar 1551 met de letters P D onder het wapen op eenen brief van dat jaar. Korten tijd daarna, in het protocol der vierschaar te Veere van 1556 tot 1560, doet echter een der leden uit

1) Zie hiervoren bladz. 22.

het geslacht van NIVELLE zich als dengene kennen, van wien het haantjespapier afkomstig is [1]).

Pl. XV, n°. 16. SYMEON NIVELLE had wederom een ander merk, dat wij in het gemeente-archief van Middelburg op het jaar 1561 hebben aangetroffen. In 1580 was het eenigzins gewijzigd en vertoonde het wèl het boek tusschen de lelies, doch dit lag opengeslagen zonder dat het door eene hand werd vastgehouden. Op die wijze herinnert het ons aan het blazoen van de communauté des imprimeurs et libraires te Rouaan [2]). Dat leden van dat geslacht ook tot het gilde der boekdrukkers hebben behoord, blijkt uit het feit dat bij de vervolging, waaraan verscheidene drukkers te Parijs in het jaar 1592 hebben bloot gestaan wegens een pamphlet, dat tegen den hertog van Mayenne was gerigt, onder anderen ook bij NIVELLE, als eenen der voornaamste drukkers, huiszoeking is gedaan [3]).

Pl. XV, n°. 17. Omtrent dit merk kunnen wij geene bijzonderheden mededeelen en moeten wij ons dus alleen bepalen tot de opgave, dat het te Sluis in de rekening van Onze Vrouwe kerk van het jaar 1544 wordt gevonden en later in de stadsrekening van Middelburg van het jaar 1546.

Pl. XV, n°. 18. Ook P. MARTIN, die een niet zeer duidelijk geteekend dier in zijn wapen voert en wiens papier voor de stadsrekening van Middelburg van het jaar 1547 werd gebruikt, is een ons overigens onbekend persoon. Veertig jaren later ontmoeten wij eenen GILLIS MARTIN als

---

[1]) In 1581 had NIVELLE ook een hond als papiermerk. Zie hiervoren bl. 67. Dat eene en dezelfde fabriek dus meerdere merken had, moet ons niet verwonderen, als men in aanmerking neemt, dat men destijds de kunst om de gevormde vellen te doen lossen nog niet zoo goed als tegenwoordig zal hebben verstaan. Welligt zal men daarom zich vroeger van verschillende vormen tegelijk bediend hebben, waarbij men dan ook de filigranes somtijds afwisselde.

[2]) PAUL LACROIX, *Histoire de l'imprimerie* etc., bl. 29.

[3]) LACROIX, o. l., 147.

corrector op de drukkerij van CAROYS te Parijs, die met zijnen meester al de gestrengheid der drukpersverordeningen van HENDRIK III moest ondervinden [1]; welligt was hij een naneef van onzen P. MARTIN, doch dat hij dezelfde zoude geweest zijn, is minder waarschijnlijk.

Pl. XV, n°. 19. In het jaar 1555 zien wij in de Middelburgsche rekening over dat jaar wederom een oorspronkelijk handelsmerk, dat blijkbaar zamengesteld is uit eenige letters van den naam van den fabriekant, dien wij daarbij als zekeren PRICARD leeren kennen.

PLAAT XVI, n°. 1. In papier van de laatste helft der 16de eeuw komt de letter B meermalen voor, veelal op zich zelve, zoo als in de stedelijke rekening van Middelburg over het jaar 1558;

Pl. XVI, n°. 2, soms verdubbeld en met eene kroon gedekt, zoo als in die van het jaar 1581.

Pl. XVI, n°. 3. Doch voor dien tijd was de onzekerheid, wiens naam met die letter werd bedoeld, al opgelost door den fabriekant zelven, die ten jare 1577 en, zoo als ons later is gebleken, al vroeger in 1567 niet alleen zijne initiaal op een wapenschild had geplaatst, maar ook daaronder voluit zijnen naam NICOLAS LEBÉ had geschreven. In de gedenkboeken der typographie heeft dat geslacht eene loffelijke plaats ingenomen door GUILLAUME LEBÉ of LE BÉ, den kundigen lettergieter van PLANTYN, die voor dezen te Antwerpen de letters van zijnen beroemden bijbel heeft gegoten. Ook voor ROBERT ESTIENNE te Parijs was hij werkzaam en vervaardigde voor hem op last van koning FRANS I de toen nog onbekende Oostersche karakters, terwijl op de drukkerij van het Escuriaal onder de regering van FILIPS II geene andere dan zijne letters werden gebruikt [2].

Pl. XVI, n°. 4. Een ander lid van die familie, JACQUES

---

1) LACROIX, o. l., bl. 130 en volgg.

2) LACROIX, o. l., bl. 156.

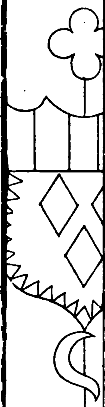
geheeten, hield zich mede met de papierindustrie bezig en schijnt volgens het merk in zijn fabriekaat van het jaar 1586, op het gemeente-archief te Middelburg voorhanden, een klimmenden leeuw in zijn wapen te hebben gevoerd.

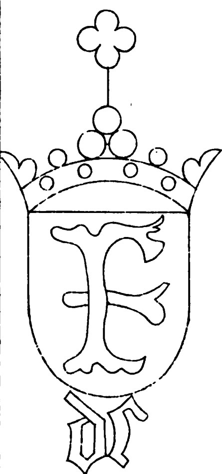
Pl. XVI, n°. 5. Van eenvoudiger maaksel was het merk van den fabriekant PINETTE, die insgelijks in het midden der 16de eeuw heeft geleefd. Soms vertoont het de kleine P in een uit gebogen lijnen zamengesteld figuur geplaatst met zijnen naam er onder, zoo als in de rekeningen van Onze Vrouwe kerk te Sluis over 1547 en 1550 en in die van den heiligen geest aldaar over de jaren 1549 en 1550.

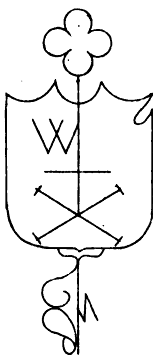
Pl. XVI, n°. 6. Later bepaalde hij zich enkel tot zijnen naam, zoo als die in sierlijken vorm in de stadsrekening van Middelburg over het jaar 1563 wordt aangetroffen.

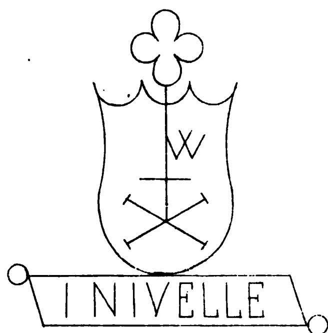
Pl. XVI, n°. 7. Vindt men het woord MARIA met een klein kruis daar boven als filigrane in het papier, dan kan natuurlijk daarbij niet aan den maker van het papier worden gedacht, maar moet dit veeleer worden opgevat als eene vrome hulde door hem aan de maagd MARIA, als zijne beschermheilige, gebragt. Slechts eenmaal is het ons voorgekomen, op een stuk van het jaar 1560, te Middelburg in het stedelijk archief bewaard. Weldra echter werd de naam MARIA in dien van JEZUS veranderd, waarmede in de 18de eeuw een in Frankrijk zeer gezocht papiersoort werd aangeduid, dat destijds bij de reglementen bekend als „le grand Jésus" en „le petit nom de Jésus" ook in den nieuweren tijd, vooral voor drukwerken, zijne oude vermaardheid heeft behouden.

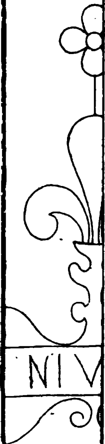
Pl. XVI, n°. 8 en 9. Van SAVOIS zijn ons geene bijzonderheden bekend. De R tusschen de lelies wijst ons wederom op Rouaan als de plaats, waar hij vermoedelijk zijne industrie heeft uitgeoefend. Niet altijd echter heeft hij zich van hetzelfde merk bediend. Alleen in papier van het jaar 1574 vertoont zich de R, die in het jaar 1580 door een soort van kleine S onder een band op het schild is ver-

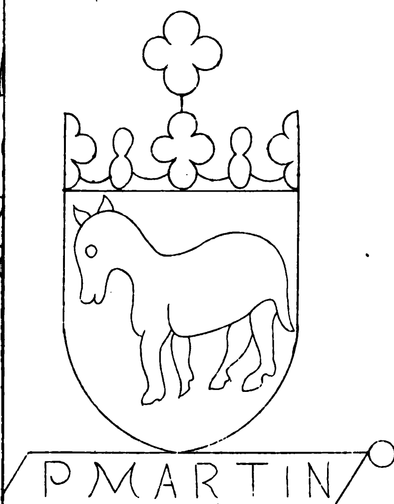

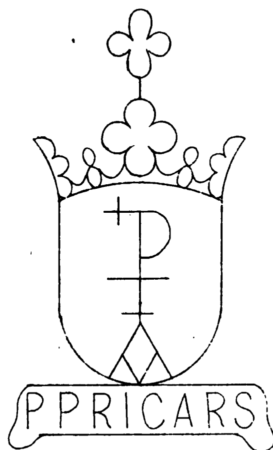

Steendr v J & H van Langenhuysen.

vangen. Ook kan het zijn dat door deze geringe wijziging van het merk de voortbrengselen van meer dan eene fabriek der leden van de familie SAVOIS zijn onderscheiden.

Pl. XVI, nº. 10. Van PERRARD, wiens papier, voor zooverre het in de Zeeuwsche archieven voorkomt, dagteekent van het jaar 1584, weten wij evenmin iets mede te deelen.

Pl. XVI, nº. 11. Tegen het einde der 16de eeuw maakten, althans in Frankrijk, papiermakers, boekverkoopers, drukkers en uitgevers, binders en allen, wier handel of bedrijf eenigzins met het papier in betrekking stond, gezamenlijk één ligchaam of gilde uit. Dikwijls hielden meerdere leden van eene en dezelfde familie zich bezig met enkele onderdeelen van dien uitgebreiden tak van nijverheid, zoo als het vroeger vermelde voorbeeld der NIVELLE's aantoont. Ook het geslacht DE CAROYS, van hetwelk wij hier eenen NOÉ DE CAROYS [1]) als papierfabriekant leeren kennen telde onder zijne leden eenen drukker, GILLIS DE CAROYS genaamd, op wiens levensloop niet van toepassing is het vrede ademend symbool, door NOÉ als filigrane voor zijn papier gekozen. De lotgevallen van GILLIS geven ons een juist denkbeeld van het rusteloos en onzeker bestaan van den drukker in Frankrijk onder de regering van FRANS I en diens opvolgers tot HENDRIK IV. Behalve de willekeurige censuur van het parlement en van de theologische faculteit, waaraan zelfs werken over de geneeskunst waren onderworpen, werd meermalen het drukken van boeken geheel verboden. Werd nu dit verbod wederom opgeheven, dan hing toch immer den drukker de zwaarste straf boven het hoofd bij de minste aanraking met 's konings justitie, die gestijfd door de geestelijkheid geene vrijheid van drukpers wilde dulden

[1]) Tusschen den voornaam NOÉ en den geslachtsnaam DE CAROYS schijnen nog een paar letters te staan, die wij echter niet hebben kunnen ontcijferen.

den. Dood of verbanning waren dikwijls het lot van den uitgever, die welligt zelf niet altijd de strekking begreep van de geschriften, die onder zijnen naam in het licht werden gegeven. In 1526 werd onder anderen ESTIENNE DOLET van Lyon te Parijs levend verbrand wegens de uitgave van kettersche boeken; in 1560 werd MARTIN L'HOMMEL, de drukker en uitgever van een pamphlet tegen den kardinaal van Lotharingen, gehangen.

Weinig gelukkiger was de levensloop van GILLIS DE CAROYS, die te Parijs insgelijks als drukker en uitgever was gevestigd. In 1586 werd hij met zijnen corrector, den hiervoren reeds genoemden GILLIS MARTIN, gevangen genomen ter zake van een bij hem uitgegeven geschrift van maistre FRANÇOIS LE BRETON, advocaat bij het parlement, door hetwelk de koninklijke majesteit en de hoogste magten in den staat werden gezegd beleedigd te zijn. De klagt vond ingang en werd gegrond bevonden; LE BRETON werd tot de galg verwezen en CAROYS met MARTIN veroordeeld om achter eenen wagen te worden gegeesseld en voorts voor den tijd van negen jaren te zijn gebannen. Kort te voren had dezelfde CAROYS een ander werk uitgegeven, ook bij ons te lande niet onbekend, getiteld: „*Les horribles torments de* BALTHAZAR GÉRARD *Bourguignon, vrai martyr, souffertz en l'exécution de sa glorieuse et mémorable mort pour avoir tué* GUILLAUME DE NASSAU, *prince d'Orange, ennemy de son roy et de l'église catholique.*" Dit geschrift had echter aan het parlement geen aanstoot gegeven. In 1610 vinden wij GILLIS DE CAROYS met zijnen zoon wederom te Parijs en wordt hij op nieuw vervolgd [1]).

Pl. XVI, n°. 12. Kalmer zal het leven zijn geweest van EDMOND DENISE, den eerzamen papiermaker, wiens fabriekaat wij reeds vroeger hebben ontmoet [2]) en die behalve de

---

[1]) LACROIX, o. l., bl. 145 en volgg.

[2]) Zie hiervoren bl. 65.

kroonen, welke hij tegen het laatst der 16[de] eeuw als merk heeft aangenomen, zich ook van nog andere figuren heeft bediend, die echter altijd van zijnen voluit geschreven naam vergezeld zijn [1]).

Pl. XVI, n°. 13. Dit merk, dat men ligt voor een filigrane der middeleeuwen zoude aanzien en dat wij ten einde eene mogelijke vergissing te voorkomen ook hier eene plaats hebben gegeven, behoort te huis in de eerste jaren der 17[de] eeuw en is genomen uit het wapen van Bazel [2]).

Pl. XVI, n°. 14 en 16. Doch in den loop van die eeuw had de Nederlander geen Zwitsersch of Fransch papier meer noodig. Op eigen bodem had hij eene industrie overgebragt, die hij weldra volmaakt en in zulk eene mate uitgebreid heeft, dat de vreemdeling bij hem ter markt moest komen en zijn eigen fabriekaat schier geheel verdrongen zag door dat van het kleine, doch vrije en nijvere gemeenebest. Reeds in de helft van die eeuw werd aan het zoogenaamde Hollandsch papier met den zotskap boven menig buitenlandsch papier de voorkeur gegeven [3]). De meest gewone vorm van het merk, dat niet uitsluitend op ééne fabriek werd gebruikt, is die, welke hier het laatst is afgebeeld. Zeldzamer komt het voor als de narrenkap met bellen, waarvan het facsimilé onder n°. 14 is medegedeeld.

---

[1]) Bij voorbeeld op papier van het jaar 1567 eene kleine halve maan met een bloempje er boven; op dat van 1579 twee gedraaide kolommen met eene kroon er op, enz.

[2]) Ook in het laatst der 16de eeuw was papier met dit merk niet zeldzaam. Te Middelburg komt het reeds voor in 1578, 1582, 1586 en 1588. Sinds 1590 vindt men er veelal een huis bijgevoegd, op welks dak dit figuur dan geplaatst is. In vervolg van tijd wordt beide vastgehouden door een gevleugelden draak met den kop van een haan. Nog tegenwoordig heeft Bazel aanzienlijke papierfabrieken.

[3]) Onlangs is te Amsterdam bij F. Muller voor *f* 60 uitgegeven eene „collection de facsimilé's, 30 titres et planches d'anciens voyages Hollandais, lithographiés par M. E. Spanier à la Haye et *imprimé sur papier fin de Hollande* à la folie etc. *fabriqué avant* 1650, tiré à 50 exemplaires."

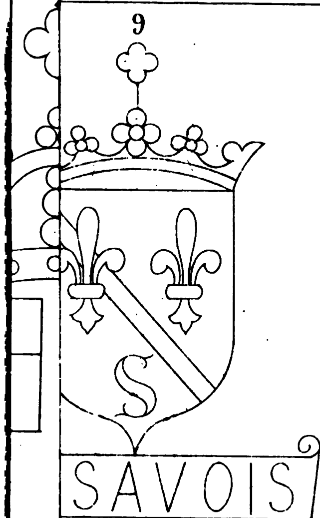
Pl. XVI, n°. 15. Met den Hollandschen papiermolen, het echt nationale merk van eenen onzer vroegste papierfabriekanten, eindigen wij dit gedeelte van onze beschouwingen [1]).

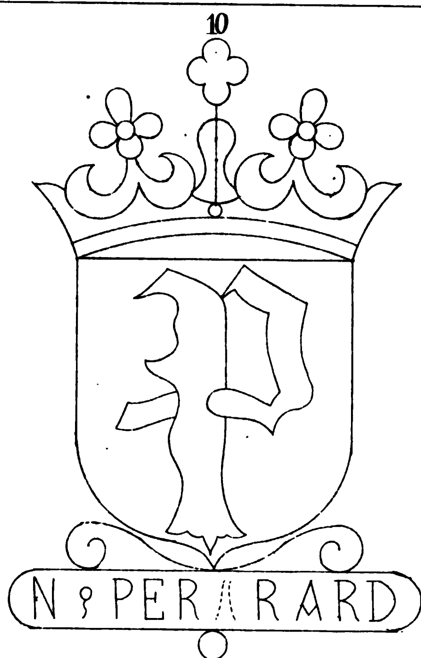
Onze voorouders waren gewoon het papier in twee hoofdsoorten te verdeelen, het Lombardsch en het Troysch papier, onder welke benaming zij het papier begrepen, dat of van Italiaansche of van Fransche fabrieken afkomstig was. De juistheid van deze onderscheiding blijkt uit hetgeen wij hiervoren hebben medegedeeld omtrent den weg, langs welken de papierindustrie zich in Europa verspreid heeft. Spanje had al vroeg de mededinging moeten opgeven, terwijl het papier, dat in Duitschland gemaakt werd, over het algemeen van minder goede hoedanigheid was en behalve dat, hetwelk met het merk van den ossekop was voorzien, in het buitenland weinig werd omgezet. De Lombarden kwamen met hunne koopwaren, waartoe ook het Italiaansche papier behoorde, te Keulen, Brugge en Antwerpen, waar al spoedig de stapelplaats was gevestigd van al die benoodigdheden des dagelijkschen levens, welke onze voorvaderen voor het meerendeel daar beter dan in hun eigen land konden bekomen. In laatstgenoemde steden bragten ook de Fransche kooplieden hun inlandsch fabriekaat ter markt, dat aan den hoofdzetel van dien tak van nijverheid, de oudtijds reeds vermaarde koopstad Troyes, zijnen algemeenen naam van Troysch papier heeft ontleend.

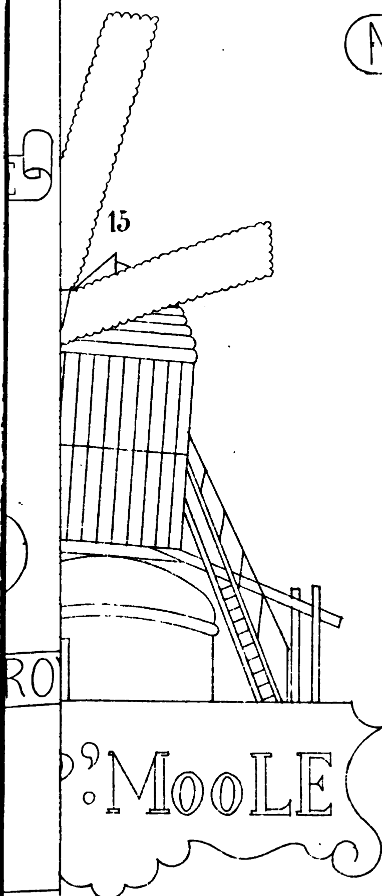
Uit de geschiedenis van het papier, toegelicht door de watermerken blijkt verder, dat in deze gewesten, althans in Zeeland en Vlaanderen, het gebruik van het Italiaansche papier in den beginne niet zeldzaam is geweest, doch dat het

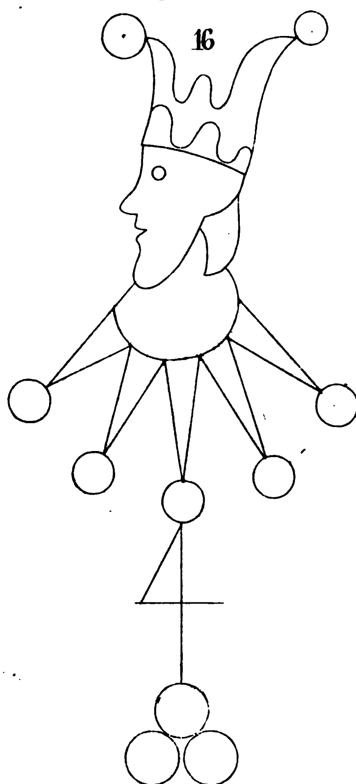
---

[1]) Het is genomen uit eene akte van het hof provinciaal te 's Hage van het jaar 1662. De maker van het filigrane was blijkbaar met de letters verlegen en is daarin minder geslaagd dan in het molentje zelf, dat echter op de plaat niet volkomen juist is wedergegeven. Wij hebben daarom een naauwkeurig facsimilé in houtsnede als vignet op den titel geplaatst.

Steendr. v. I & H. van Langenhuysen

tegen de helft der 15de eeuw reeds veel was verminderd en ten laatste geheel heeft opgehouden om plaats te maken voor het Fransche papier, dat goedkooper en gemakkelijker te verkrijgen was.

De oudste berigten omtrent den aankoop van het papier in de Nederlanden zijn van het jaar 1352. Een grafelijk register te 's Hage van dat jaar bevat eene post, waarbij melding wordt gemaakt van papier ten behoeve der grafelijke thesaurie, dat toen ter tijd te Brugge en te Antwerpen gehaald werd [1]).

Van Arnhem ging men zoowel in die beide plaatsen, als ook in het voor den Gelderschen handel bekwamer gelegen Keulen ter markt. In 1396 werd blijkens de rentmeestersrekening van den lande van Gelre in die stad twee riem Lombardsch papier voor ½ nobel en een riem Troysch papier voor 40 grooten gekocht. In dezelfde rekeningen van het jaar 1404 leest men: „om i riem Lombartspappiers mijns lieven Heeren Clercken doin brengen van Coilne, iiii gl.," en in die van 1407, „des Vridage na ons Heeren Hemelvairtsdach den Clercken van Coilne mede gebracht i riem Troys pappiers, coste iii gln. xxxix gr." In het volgende jaar heet het: „oeuermids GOESSEN VAN ROESSEN mede doin brengen van Coelne twe riem guet Lombartspappiers, costen tsamen vii gl. xxvii gr." Men ziet hieruit, dat zelfs daar het Duitsche papier niet in den handel voorkwam, of dat aan het Italiaansche papier de voorkeur werd gegeven. In 1401 werd „van Antwerpen tot behoef myns lieven Heeren Clercken twee riem papiers" gebragt en in 1412 „van Brugge drie riem Lombertspappiers van den besten, coste xv gl." [2]). Sinds dien tijd schijnt men zich uitsluitend tot de Brabantsche markten te hebben bepaald.

---

1) KONING, *Bijdragen tot de geschiedenis der boekdrukkunst*, bl. 15.

2) G. VAN HASSELT's *Bijdragen voor d'oude Geldersche maaltijden*, II.

In Holland werd even als te 's Gravenhage ook te Haarlem het aldaar voor de stadsthesaurie benoodigde papier hoofdzakelijk te Antwerpen ingekocht. Men vindt dit reeds aangeteekend in de rekening van het jaar 1420 en vervolgens herhaaldelijk in die van 1429, 1433, 1435—1437, 1440 en 1441 [1]).

In de oudste kameraarsrekening der stad Utrecht van het jaar 1380 wordt alleen gewag gemaakt van perkament, dat door PETER den perkementer gebonden was „inden boeken vanden oordelen ende int rode boec ende int swerte boec [2])." In de bisschoppelijke rekening over de jaren 1377 en 1378 daarentegen wordt de aankoop van papier uitdrukkelijk vermeld, echter zonder opgave van de soort of de plaats van inkoop [3]).

Volgens de stadsrekeningen van Middelburg, die tot het jaar 1425 enkel op perkament zijn geschreven, was te dier stede het gebruik van het papier al lang voor dien tijd op het raadhuis ingevoerd. In de oudste burgemeestersrekening van het jaar 1364 [4]) staat reeds eene post uitgetrokken „item om panpier ghegheuen iii s. gr.," echter zonder aanduiding van de plaats, waar het gehaald was. Slaat het op de voorgaande post, dan kan daaruit worden afgeleïd, dat men het te Brugge gekocht had, wat ook bevestigd wordt door de uitgaven voor papier, in eenige der volgende rekeningen geboekt; bij voorbeeld:

---

1) KONING, *Verhandeling over de uitvinding der boekdrukkunst*, bl. 75.

2) Medegedeeld door jhr. mr. A. M. C. VAN ASCH VAN WIJCK in den *Codex diplomaticus Neerlandicus*, uitgegeven door het historisch genootschap te Utrecht, 2e. serie, 2e. deel, 1e. afl. 1853, bl. 88. Wel wordt daar op bl. 95 de levering vermeld van twee boeken ten dienste der kameraarsrekeningen, doch zonder opgave of het perkament of papier was.

3) Medegedeeld door dr. J. P. VERMEULEN, archivaris der provincie Utrecht, in den zoo even aangehaalden *Codex dipl. Neerl.*, bl. 85.

4) Medegedeeld door jhr. C. A. REIHAAN MACARÉ, in meergemelden *Codex dipl. Neerl.*, bl. 38.

A°. 1365. „Item ghegheuen te Brugghe om fransyn en̄ panpier v̄ ℔ xviii s."

„Item bi PIER LAUWARDE te Brugghe ghegheuen om een ghebond [1]) fransyns iii ℔ 5."

A°. 1372. „Item te Brugge fransyn xi ℔, panpier x ℔."

A°. 1380. „Item betaelt van eene rieme panpiers vi s."

„Item van enen ghebonde fransyn ghegheuen iii s."

A°. 1391. „Item van eene rieme panpiers xi s."

„Item een ghebond fransyns iiii s."

A°. 1395. „Item ghecocht tantwpē. [2]) iii ghebont fransyns, elc ghebont xl gr. fc. x s. gr."

„Item gecocht in die Brugghe marct ii riemē papiers, daer elke rieme of coste xi s. gr. vlaems."

„Item op den selvē tyt ghecocht iii ghebonde fransyns, daer elc ghebont of coste iii s. iiii gr. vl."

A°. 1398. „Vutghegheuen in die Brugghe marct, item ghecocht een ryeme plaen panpiers, dat coste xi s. gr."

„Item een rieme panpiers, die in der stede orbare ghebesicht es, die coste xi s. 6 gr̄."

„Item ghecocht .iiii ghebont franchyns, daer men der stede rekeninghen in makede, daer elc ghebont of coste xxxvi gr. fc. xii s. gr̄."

---

[1]) Het fransyn komt in de volgende eeuw ook voor als gekocht bij quaternen, sexternen en vellen. Het papier werd steeds bij riemen en later ook bij boeken opgedaan.

[2]) Hoewel de handel te Antwerpen toen reeds veel beduidender was dan die te Brugge, zoo werd toch de Brugsche markt nog voortdurend door de poorters van Middelburg bezocht en bleef zij nog jaren lang bestemd voor het aankoopen van allerlei artikelen ten behoeve der stad, voornamelijk van de Ypersche en Doorniksche lakenen, waarvan de tabbaarden der magistraat en van sommige stedelijke beambten werden gemaakt. Ook was men gewoon bij die gelegenheid fooijen aan de stadsboden te geven, zoo als blijkt uit deze posten, die schier ieder jaar voorkomen:

„Item twee der stede knape elck ghegheue tot hare Brugghe marct als costumelyc es, elc eenē halve nobel."

„Item der stede knecht ghegheuē. tot ziinre Brugghe marct xxiiii gr."

Dergelijke en andere uitgaven werden sinds 1398 verantwoord onder de afzonderlijke rubriek: „vutghegheven in die Brugghe marct."

A°. 1402. „Item biden zelvē PIETĒ BOONE ghecocht een ryeme playns papiers, die coste vii s. gr. Vlaemsch, maect in Holl. paymēte viii s. ii gr"

„Item om̄e zwaen pennē aldaer ghegh. vi gr."

„Item om̄e vier ghebont franchyns, die mē hier bouē vpder stede huus besicht, daer elc ghebont of coste xxiiii gr. Vlaemsch, fac. in Holl. ghelde ix s. iiii gr."

Acht jaren lang, van 1403 tot en met 1410, werd de Brugsche markt niet bezocht van wege de Middelburgsche magistraat, welke gedurende dien tijd den inkoop van het door haar benoodigd papier liet doen te Bergen op Zoom, van welks twee belangrijke jaarmarkten wij hiervoren reeds met een enkel woord hebben gewaagd.

A°. 1403. „Item bi WITMANE CLAYSF. voerscr. ghecocht in die Berghe marct voerscr. een ryeme playns pappiers, die mē. hier bouē opde huus verbesicht, die costē vii s. gr. Vlaemsch, die maken in Hollātse paym̄. vorn̄. ix s. gr."

„Item bi denseluē ghecocht ii ghebint fransyns, elcke ghebont iiii s. gr, Vlaemsch paym̄., die makē in Holl. paym̄ vorscr. x s. ii gr."

„Item om̄e zwaen pennē ghegheuē iiii gr."

Dergelijke posten vindt men meermalen in de rekeningen tot 1411, doch ook toen was er reeds buiten de jaarmarkten gelegenheid om zich papier aan te schaffen, bij voorbeeld:

A°. 1407. „Item ghecocht een ryeme papiers ieghens AELBR. VILEYN ter stede behoef te besichne, die coste vii s. gr."

Het lak of zegelwas, waarmede men destijds niet zuinig was, werd te Middelburg zelf gemaakt, zoo als deze post uit de rekening van het jaar 1410, die in meest al de volgenden mede voorkomt, aantoont:

„Item JAN KAERSEMAKĒ. betaelt van viii pont zeghelwas te maken van der stede oude kaersē., van elcke ponde van der spaense groene en̄ van arbeyde iii gr. fac. xxiiii gr."

In de jaren 1411 en 1412 deed men zijnen voorraad van papier en pennen wederom te Brugge op; na dien tijd schijnt men beurtelings aldaar en te Bergen ter markt te zijn gegaan. De prijs bleef steeds nagenoeg dezelfde en liep van zeven tot acht schellingen den riem, dus een groot verschil met dien van het Lombardsch papier, waarvan volgens de rentmeestersrekening van den lande van Gelder in hetzelfde jaar de riem vijf gulden kostte [1]).

Het gebruik van papier ten raadhuize was inmiddels aanmerkelijk toegenomen; daarentegen nam dat van perkament of fransyn ieder jaar af. In 1428 had men reeds eene zoogenaamde schrijfkamer, waarvoor jaarlijks in de rekening onder de uitgaven een afzonderlijk hoofd werd gebragt „van oncosten in die scriifcamere opt stede huus." Papier, pennen, zand, inkt, zegelwas, laken voor het bekleeden van der klerken tafelen en dergelijke posten werden daarbij verantwoord. Nu en dan werd het papier ook te Middelburg zelf gekocht [2]), zoo als in 1430 „item betaelt COPPEN THOMS. voirs. vand. stoffe, dair men der stede rekenighe in screeff ende die voirs. stoffe te linyen, te ponsene en al op te bereydene tsame. xii s. gr." In 1440 werd bij denzelfden COPPEN THOMASZOON gehaald „xii boucken panpiers, die opter stede huus vbesicht siin," elk boek voor 3 grooten; by JAN WILLEMS SOENS, de scriuere, een vel francyn voor één groot om er coffetoriën van te maken en by broeder CLAEYS voor xx myten de inte, dat men besichde in de scriifcamere."

Wie deze broeder CLAEYS was, leert ons de rekening van het jaar 1445; hij behoorde tot het klooster van de Bogaar-

[1]) Zie hier voren, bl. 105.

[2]) In het jaar 1413 kon men al te Middelburg op de jaarmarkt een deel van het benoodigde perkament opdoen. Men kocht toen aldaar „t' stede behoef iiii ghebont franchijns, die me opde stede huus vbesicht heeft, d. elck ghebont of coste iii s. iiii gr."

den, aan hetwelk bij uitzondering op het verbod van het doen van nering en koopmanschap door geestelijken de handel in schrijfbehoeften was toegestaan.

A°. 1445. „Item betaelt broeder **Claeys** ten bogaerd. van een zekē q̄ntiteit vā stoffe teberedene eñ te lynyen, als dat behoort, daar mē der stede rekenīgen in scriuē soude eñ van ix vellen fransiins die men in die scryfcamē. andsins besigde tsamē in eene sōme viii s. vi gr."

Tot de overgave der stad aan den prins van Oranje bleven de Bogaerdekijns grootendeels met de levering van het schrijfmateriëel en de boeken voor de thesaurie begunstigd [1]). Wat men verder van die artikelen voor de stedelijke administratie noodig had, werd op de gebruikelijke wijze op de jaarmarkten aangeschaft, soms bij een schrijver gehaald of wel bij reizende kooplieden gekocht [2]). In 1460 wordt reeds melding gemaakt van eenen Pieter „de boeckbinder," bij wien men eene kleine hoeveelheid papier opdeed ten gebruike van de stadsklerken, wier schrijfkamer na het jaar 1480 niet meer met dien naam, maar met de veel deftiger benaming van „cumtoire vander griffe" wordt aangeduid. Al wat voortaan ter griffie noodig was werd mede door de Bogaarden bezorgd, terwijl de stadssecretaris en soms ook de kamerbode meermalen als leverancier aan de gemeente optrad. Na 1520 vindt men daaronder ook schoolmeesters en notarissen en eindelijk in het jaar 1560 voor het eerst eenen Pieter Jansz., „bouckvercoeper [3])."

---

[1]) 's Gravezande, *Tweede eeuwgedachtenis der Middelburgsche vrijheid* enz., bl. 466. Later hielden de Bogaarden zich ook bezig met het binden van boeken.

[2]) Zoo leverde Jan Willemszoon, die scriuere, voor 10 gr. een papierenboek voor de rekening van 1446. In 1460 kocht men bij een man van Antwerpen een riem papier voor 3 schell. 4 gr.; bij een vroukiin van Delft twee bonden fransyn, elk van 2 schell. enz.

[3]) De oudste boekdrukkerij te Middelburg dagteekent eerst van het jaar 1577. Toen werd op het request van zekeren Richard Schilders bij wet

Al lang voor het einde der middeleeuwen had men dus ruimschoots gelegenheid om zoo wel voor particulier gebruik als voor instellingen van publiek gezag in het groot en in het klein zich te voorzien van een artikel, dat eene der eerste behoeften van de zamenleving was geworden. De uitgebreide handel, die hierdoor in het leven was geroepen en die niet dan door invoer op groote schaal kon worden gevoed, had echter al spoedig aanleiding gegeven tot bedrog van de zijde der papierhandelaars, hetwelk reeds ten jare 1530 door strenge plakaten moest worden te keer gegaan. Den 10. October van dat jaar werd van wege den keizer in deze landen het gebod afgekondigd, dat niemand van wat natie, staat of conditie, in Holland en de overige gewesten van de Nederlanden zoude mogen invoeren of verkoopen andere witte papieren dan die, welke deugdelijk waren en op beide zijden, zonder te vloeijen, konden worden beschreven. Al wie van zoodanig slecht papier was voorzien moest het binnen zes weken wederom uitvoeren, op straffe van confiscatie, boete van een gouden reaal en verbeurte van het regt om ooit hier te lande weder papier te mogen verkoopen. Ook nu werd wederom het bedrog door het namaken van de watermerken gepleegd. Om de valschheid te dekken deden de kooplieden het slechte papier, zoo als de woorden luiden van het plakaat „teyckenen van de mercken ende teyckenen, waermede men in voorleden tyden den goeden papieren geteyckent heeft [1]."

---

en raad beraadslaagd om er voor het eerst eene „boeckdruckerye" op te rigten en daaraan de noodige privilegiën te verleenen. Vóór dien tijd had men in de stad geen „gesworen boeckprenter," zoodat Reigersberg zijne kronijk van Zeeland in 1551 heeft laten drukken te Antwerpen. Zie de mededeelingen van mr. S. de Wind in het opstel van mr. A. C. Holtius, *Het Wisbysche zeeregt* in de *Nieuwe bijdragen voor regtsgeleerdheid en wetgeving*, IV, bl. 427.

[1]) *Groot placaatboek*, II, 2057.

Johan Meerman in zijne vertaling van de Groots *Vergelijking der gemeenebesten* dit plakaat van keizer Karel V besprekende, leidt daaruit ten onregte af, dat men te dier tijde in Holland reeds begonnen zoude zijn met het vervaardigen van wit schrijfpapier [1]). Juist het tegendeel schijnt daaruit te blijken. Langer dan drie vierden van eene eeuw moesten onze voorvaderen hun papier nog uit den vreemde trekken. De markt van Antwerpen, de groote stapelplaats der voortbrengselen uit alle deelen van Europa, waar volgens Guicciardyn uit Frankrijk onder andere „menigherley schrijfpapier van vele landen" werd aangevoerd [2]), voorzag gedurende al dien tijd ook in de behoeften van de bewoners der Noord-Nederlandsche gewesten.

Het naburige Engeland, dat wij tot nog toe met stilzwijgen zijn voorbijgegaan, was omstreeks het jaar 1470 al in het bezit van eenen papiermolen te Hertford, welks fabriekaat door Caxton tot het drukken van een zijner boeken is gebruikt. De inrigting, van welke John Tate als eigenaar wordt genoemd, was voor die tijden zulk eene groote merkwaardigheid, dat koning Hendrik VII met zijn hof haar met een bezoek vereerde. Haar bestaan schijnt echter van korten duur te zijn geweest; weldra moest het papier wederom van het vaste land worden ingevoerd. Het was voor het meerendeel afkomstig van dezelfde fabrieken, die ook hier te lande hare producten hebben verspreid. Hiervoren hebben wij reeds kennis gemaakt met enkele van de merken, die werden aangetroffen in het in Engeland ge-

---

1) H. Grotii *Batavi, Parallelon rerumpublicarum liber tertius: de moribus ingenioque populorum Atheniensium, Romanorum, Batavorum, in 't Nederduitsch vertaald door mr.* Johan Meerman, III, bl. 251.

2) Onder de voornaamste handelsartikelen, welke in zijnen tijd te Antwerpen ter markt gebragt werden, vermeldt Guicciardyn wel papier uit Frankrijk; het wordt echter niet opgenoemd onder de invoerartikelen uit Italië of Duitschland. Zie zijne *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden*, bl. 97

bruikelijke papier; wij vonden ze meest allen terug in dat, hetwelk ook destijds in deze landen verkrijgbaar was. In 1588 werd echter door een Duitscher JOHAN SPIELMAN, den juwelier van koningin ELISABETH, een groote papiermolen te Dartford gesticht, die den grondslag heeft gelegd van dien later in dat rijk zoo bloeijenden tak van nijverheid [1]).

Omstreeks denzelfden tijd worden de eerste sporen van het ontstaan dier industrie ook in ons vaderland zigtbaar. Een zamenloop van bekende omstandigheden had daartoe medegewerkt. Het handelsverkeer met de zuidelijke Nederlanden, dat sedert ALVA's komst en de bloedige gebeurtenissen, die daarop zijn gevolgd, veel had geleden, hield met de unie van Utrecht nagenoeg geheel op. Antwerpen vertoonde nog eenigen tijd de schaduw van hare vroegere grootheid; maar toen de weleer zoo magtige koopstad ook voor de wapenen van PARMA had moeten zwichten, was haar val de deksteen op het graf van den bloei en de welvaart dier gewesten. Eene rijke erfenis viel ons daardoor ten deel; zij opende ons den wereldhandel en schonk ons de nijverheid en kunst, die heerlijker dan ooit in het nieuwe vaderland gedijden.

Bijna te gelijkertijd werden in Holland, Gelderland en Utrecht en iets later ook in Zeeland pogingen aangewend om door eigen fabriekaat in de behoefte aan papier te voorzien, dat zeer schaars was geworden en zoo zeer in prijs was gestegen, dat men het ter naauwernood tegen vijf of zes gulden den riem konde bekomen [2]). De eerste berigten

---

[1]) SPIELMAN werd daarvoor door koningin ELISABETH in den adelstand opgenomen. Algemeen was men tot nu toe van meening, dat door hem de eerste papiermolen in Engeland opgerigt was. Latere onderzoekingen hebben doen zien, dat die eer aan JOHN TATE moet worden toegekend. Zie *The Cornhill Magazine*, 1861, November, bl. 623.

[2]) Zie de *Statistieke beschrijving van Gelderland, uitgegeven door de commissie van landbouw in dat gewest, ten jare* 1826, bl. 447.

daaromtrent gewagen van een octrooi, dat den 26 April van het jaar 1586 door den graaf van Leicester werd verleend aan Hans van Aelst en Jan Lupaert, burgers van Dordrecht, waarbij hun werd vergund twee papiermolens op te rigten tot het maken van blaauw, wit en alle andere soorten van papier. Weldra bleek het echter, dat zij de middelen niet hadden om de zaak naar behooren voort te zetten. Zij verkochten een gedeelte, zoodat nu aandeelhouders werden Frank Willemsz. van Muijlwijck, Jacob Anthonisz, Cornelis Adriaansz, de weduwe van Jan Lupaert en de weduwe van Adriaan Brant. Daar zij vreesden, dat het octrooi van Leicester welligt nu niet meer van kracht zoude zijn, wendden zij zich tot de staten-generaal, die hun den 2 Mei van het jaar 1589 een nieuw octrooi voor den tijd van vijf jaren toestonden.

Kort daarop, in 1591, werd ook bij de staten van Holland octrooi aangevraagd door Pieter Jansz., Adriaan Harcksz. en Gerrit Dircksz, burgers van Alkmaar, om binnen of buiten de stad, waar het hun mogt goedvinden, een of twee molens te mogen stellen om wit, graauw en ander papier te mogen maken. Daar echter dergelijk verzoek al vroeger door Jan Henricksz en Jan Jacobsz was gedaan, werd de zaak eerst aangehouden en schijnt zij daarna ten gunste van deze laatsten te zijn beslist. Althans onder de aandeelhouders der zoo even genoemde molens te Dordrecht, waarvan het octrooi met het jaar 1594 ten einde liep, komen in dat jaar ook voor Jan Jacobsz en Aelbrecht Nanningh, poorters binnen Alkmaar, die toen gezamenlijk met de andere participanten eigenaars waren van drie papiermolens binnen Dordrecht en eenen binnen Alkmaar, dien zij op hunne kosten hadden doen oprigten. Sinds 1589 hadden zij echter geen of zeer klein profijt gehad, zoo ten respecte van de erectie der molens, als van onkosten en arbeidsloon, mitsgaders de grondstof en te meer „overmits de voorn. neringe in deze landen was onbekend en qua-

lijk bequame arbeiders daartoe souden syn te bekomen." Dit belette hun evenwel niet om den 3 Maart 1594 wederom verlenging van het octrooi met vijf jaren te vragen tot het maken van witte, witgraauwe, graauwe, blaauwe en bordpapieren.

Een ander Alkmaarder, Henrik Jansz. Clock, misschien de zoon van den hierboven vermelden Jan Henriksz, die door het octrooi aan Jan Jacobsz verleend verpligt was elders zijne nering voort te zetten, verzocht nu ook ten jare 1591 aan de staten van Utrecht vergunning om in die provincie een papiermolen te mogen erigeren „ alsoo tot Alckmaer twee gelijke molens souden wesen geconsenteert, den eenen binnen die stede aldaer, die gemalen wordt met peerden ende een ander buyten de voorsz. stede, gemalen metten wynde [1]).

Aan zoodanigen molen, door windkracht of paarden in beweging gebragt, moet ook worden gedacht bij het request van Gregorie Gillis, koopman en ingezeten van Middelburg, hetwelk door de staten van Zeeland den 2 Junij van het jaar 1595 in behandeling is genomen. Hij verzocht daarbij octrooi voor den tijd van twintig jaren om een of meer graauw papiermolens over geheel Zeeland te mogen oprigten met verbod aan alle anderen om eenige dergelijke manufacturen binnen den lande na te maken. Den 6 Junij werd hem zijn verzoek toegestaan, doch voor niet langer dan tien jaren en onder gehoudenheid om „'t effect van tzelve octroy int werck te stellen binnen den tyt van een jaer naer date deser, op poene van daerof gefrustreert te worden [2])." Of die molen tot stand gekomen is kunnen wij niet met zekerheid zeggen; dat er omstreeks dien tijd onder Middelburg een papiermolen heeft bestaan,

1) J. J. Dodt van Flensburg, *Berigten aangaande het molenwezen hier te lande in de XVIe eeuw*, geplaatst in het *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht*, jaargang 1841, bl. 389, 391—393 en 426. Vergelijk ook *de Navorscher*, IV, 343.

2) *Notulen der staten van Zeeland*, a°. 1595.

blijkt uit de stadsrekening van het jaar 1600, alwaar onder de ontvangsten deze post voorkomt:

„Ontf. een jaar pachts van de oude Bleeckerie tussen Segeerstrate ende Langevijlepoorte, *by de Pampier Meulen*, groot omtrent 210 r. . . . . ℔ 4 . 5 s.

In Gelderland, waar de vele beken met genoegzaam verval van water meer dan in eenig ander gewest van de noordelijke Nederlanden aan de oprigting van watermolens ook tot het maken van papier, zoo als dit overal in het buitenland geschiedde, bevorderlijk waren, trok men al dadelijk van deze beweegkracht partij bij de verschillende molens, die aldaar omstreeks denzelfden tijd zijn gesticht.

Frans van Aalst, misschien een lid van dezelfde familie, waartoe ook Hans van Aalst behoorde, dien wij hiervoren bij de oprigting van den eersten papiermolen te Dordrecht in 1586 hebben leeren kennen, schijnt reeds vóór het jaar 1592 een papiermolen in het schependom van Arnhem te hebben gehad. In dat jaar werd door den raad van Gelderlands hoofdstad aan Hans Alleman aldaar op boete van vijftig gulden verboden een papiermolen binnen het schependom te zetten, alzoo aan Frans van Aalst daartoe voor den tijd van tien jaren alleen verlof gegeven was [1]). Den 10 Februarij 1596 werd door den magistraat dier stad insgelijks afgeslagen het verzoek van een man van Dordrecht, misschien wederom een lid der bekende maatschap, „die geren enen pampieren moelen sol timmeren by idt bolwerck van de Rynpoert."

Bij een geregtelijk onderzoek betreffende de grensscheiding tusschen de stad en het schoutambt van Hattem, hetwelk ten jare 1598 plaats had, vinden wij ook melding gemaakt van een „pappyren waeter moelen annex an Moelencaten landt," terwijl uit een besluit der rekenkamer van den 2 Mei 1598

---

[1]) Deze van Aalst had ook te Arnhem een koperoven in de ketelstraat. Zie G. van Hasselt, *Arnhemsche oudheden*, III, 85.

tevens blijkt, dat omstreeks dat jaar dergelijke molen door zekeren JAN VAN SCHUREN gesticht werd „op eenen spronck onder aan den berch dairt gericht van Hattem staet.” Als eigenaar van dien molen of molens wordt later genoemd mr. PIETER VAN DEN HOEVE, die zich „generende was met pappier maecken op seeckere pampiermoelen, die mit waeter wordt omgedreven, bij Hattem gelegen” en geen ander middel wist om den molen gangbaar te houden, dan door „omtrent denselven moelen te stellen een cleyn wyntmoelentgen om doer denselven te mehrer waters op het ratt te brengen,” waartoe hem den 25 April 1609 door de rekenkamer consent werd verleend. Den 26 Februarij 1606 werd tusschen de rekenkamer en de gedeputeerde staten van het Veluwe kwartier een vergelijk getroffen wegens het water van een vol- en papiermolen onder Barneveld; den 2 Mei 1609 werd ook aan GERARD HACKFORTH vergunning verleend om op den grooten beek in die gemeente een molen te zetten, dien hij naar zijne keuze tot laken vollen, papier maken of hennep kippen kon gebruiken [1]).

In den loop van het jaar 1606 had MARTEN ORGES, die volgens de overlevering uit Frankrijk om des geloofswille gevlugt was, van de geërfden der Lierdermark onder Beekbergen de bewilliging gekregen om aldaar een „pappieren moellen” te doen timmeren. Het duurde evenwel tot het jaar 1613, eer hij in de buurschap Ugchelen onder genoemde gemeente zijnen papiermolen opgerigt had [2]). In zijn grafschrift, hetwelk in het koor der kerk te Beekbergen wordt bewaard, wordt hij genoemd „den olsten pappyeremaecker

[1]) Deze en de volgende bijzonderheden omtrent de oudste papiermolens in Gelderland zijn ontleend aan de hiervoren reeds aangehaalde *Statistiek van Gelderland*, bl. 446—455.

[2]) De brief, waarbij MARTEN ORGES de erfpacht van dien molen aanvaardt, gedagteekend 9 Februarij 1613, is in zijn geheel medegedeeld door Is. AN. NYHOFF in zijne *Bijdragen voor vaderl. geschiedenis en oudheidkunde*, V, bl. 90—92.

in Gelderland," wat echter minder juist is met het oog op hetgeen wij hiervoren reeds hebben medegedeeld. Ook had in dezelfde buurt, te Apeldoorn, een Arnhemsche boekverkooper JAN JANSEN al bij erfpachtsbrief van 13 Januarij 1613 dergelijken molen gesticht. Daar nu deze molen, volgens een ter rekenkamer geregistreerden opdragtsbrief van 14 Maart 1625, toen aan een der zonen van MARTEN ORGES, PAUL MARTENS genaamd, nog bij het leven van zijnen vader is verkocht, mag men het er misschien voor houden, dat de toen nog niet zeer uitgebreide industrie geheel in handen van de familie ORGES is geraakt en alzoo, bij de weinige bekendheid met hetgeen al vroeger te Arnhem, te Hattem en te Barneveld was beproefd, het hoofd van dat geslacht algemeen voor den eersten stichter der papiermolens in Gelderland aangezien is. Welligt hebben ook de overige papiermakerijen aldaar het lot gedeeld van die, welke te Dordrecht, Alkmaar, Utrecht en Middelburg reeds voor het einde der 16de eeuw waren opgerigt en waarvan in vervolg van tijd niets meer is gehoord, zoodat zij naar alle waarschijnlijkheid weder spoedig te gronde zijn gegaan. Het duurde ook lang eer het Veluwsche papier het Fransche in fraaiheid, zuiverheid en duurzaamheid evenaarde [1]).

Met gunstiger uitkomsten, hoewel daarmede eerst later is begonnen, werd in den loop dierzelfde eeuw de papierindustrie aan de Zaan beoefend. Alleen de wind werd daarbij

---

[1]) Wij kunnen de hoedanigheid van het oude Veluwsche papier het best leeren kennen uit zeker berigt van het jaar 1670, op het provinciaal archief van Gelderland voorhanden, medegedeeld in *De statistiek van Gelderland*, bl. 450. Het was goedkoop, want het kostte maar vijf gulden den riem, terwijl het Fransche van acht tot zes gulden gold; maar men kon het dan ook nergens toe gebruiken dan „tot schryfboecken, want die een ordonnantie, een acte, missive, obligatie, bezegelt ofte onbezegelt pampier 2 of 3 dagen gevouwen in syn sack draeght, gelickt 't pampier van linnen tot stoff in de meulen gestampt wordt, soo can men dat pampier tusschen 2 handen wederom tot stoff vryven, daer het Franse pampier tegen soo taey is als leer oft parkement."

als beweegkracht gebruikt. Den 18 Februarij 1616 werd de eerste papiermolen, eèn zoogenaamde wipmolen, *de Kauwer* geheeten, te Westzaandam opgerigt, die weldra door meerderen werd gevolgd [1]). Te Zaandijk vooral bloeide al spoedig deze tak van nijverheid, die de grootste uitbreiding heeft gekregen na de vermeestering van Gelderland door LODEWIJK XIV in 1672. De papiermakers, die zich op de Veluwe niet veilig achtten, namen grootendeels de wijk naar Noord-Holland en slaagden er in om vele eigenaars van graauw-papiermolens aan de Zaan te bewegen om die tot het maken van wit papier in te rigten. Door PIETER VAN DER LEY werd de volmolen *de Wever* voor dat fabriekaat veranderd, welk voorbeeld door JACOB en ADRIAAN HONIGH te Zaandijk werd gevolgd met hunnen molen *de vergulde Bykorf*, welks naam tegenwoordig nog voortleeft in het daarnaar genoemde soort of formaat van papier [2]). Aan dit ondernemende driemanschap vooral had het Zaansche papier zijne Europesche vermaardheid te danken; het was haar niet alleen verschuldigd aan de goede hoedanigheid der grondstof, maar bovenal aan de reinheid en de soliediteit der bewerking, waardoor men steeds dezelfde kwaliteit wist te leveren. Veel bragt daartoe ook bij de uitvinding van den maalrol, ter onzer eere thans nog in het buitenland *de Hollander* genaamd, zijnde een cilinder met metalen ribben, die in een bak wordt rondbewogen en dient tot zuivering van de lompen, welke daardoor tevens tot de meest mogelijke fijnheid of tot stof gebragt worden [3]).

---

[1]) J. HONIG JSZ. Jr., *Geschiedenis der Zaanlanden*, I, 241.

[2]) HONIG, o. l., I, 242 en II, bl. 8 der aanteekeningen.

[3]) COLLOT D'ESCURY, *Hollands roem in kunsten en wetenschappen*, III, *aanteekeningen*, 181 en volgg. Door de rol werden de lompen veel beter fijn gemaakt dan door de tot dusverre gebruikelijke stampers. Op de Veluwe werd de Hollander eerst later ingevoerd; niet alle molens waren, uit gebrek aan water, in staat zoodanige rol te drijven. Ten jare 1826 zelfs werkte in de gemeente Apeldoorn niet meer dan één molen alleen met cilinders; ove-

Nu behoefden onze drukkers hunne toevlugt niet meer te nemen tot het Fransche papier, zoo als nog ten jare 1662 DANIËL ELSEVIER deed, die voor zijne uitgave der gedichten van MENAGE het papier van LE GOUX uit Parijs liet komen [1]). Het was integendeel eene aanbeveling voor boe-

---

rigens werkten in Gelderland 19 met cilinders en hamers tevens, terwijl al de anderen, ten getale van ongeveer honderd, nog alleen hamers of stampers hadden. Zie *Statistiek van Gelderland*, bl. 452. De eer der uitvinding van den Hollander is ons nooit ernstig betwist; wel heeft DE LA LANDE getracht haar aan zijne landgenooten toe te eigenen. Doch BREITKOPF zegt er van o. l., bl. 108: „Nachdem Deutschland und Frankreich durch die aus Italien erhaltenen Stampfwassermühlen einmal von ihrer alten, gewissermaaszen beszern Mahlmaschine abgeleitet worden waren: so haben sich beyde Reiche etliche Jahrhunderte mit denselben beholfen, bis man durch das schöne Holländische Papier aufmerksam gemacht wurde, und Deutschland seine alte Maschine wieder von den Holländern kennen lernte, sie ihnen wieder abborgte, und sich wieder zueignete. Itzt ist dieselbe auch in Frankreich eingeführt, und in Deutschland unter dem Namen des Holländers gebräuchlich, ist in beyden Reichen mit den Stampfwerken vereinigt u. s. w." Daarom welligt heeft de bekwame bewerker van het *Boek der uitvindingen* bij de geschiedenis van het papier, d. I, bl. 27, van dit werktuig gezegd, dat het oorspronkelijk in Duitschland is uitgevonden, maar in ons vaderland is verbeterd. HONIG l. l. verklaart noch den tijd, noch den naam te hebben kunnen opsporen van de uitvinding of het eerste gebruik dier maalrollen. Neemt men echter in aanmerking, dat *de Hollander* in de groote papierfabriek te Montargis in Frankrijk ingevoerd is ten jare 1740, terwijl volgens ERSCH und GRUBER o. l. de Hollandsche roermachine in 1720 te Cröllartz bij Halle al gebruikt werd, die weldra door al de papierfabriekanten tusschen den Rijn en den Oder is overgenomen, dan gelooven wij den tijd der uitvinding, die ongetwijfeld aan de Zaan heeft plaats gevonden, te moeten stellen in de eerste jaren der 18de eeuw.

[1]) ELSEVIER vroeg in een brief van 10 Mei 1662 aan MENAGE om toezending van papier van monsr. LE GOUX te Parijs: „qui est le plus beau qu'ayons jamais veu," hetgeen veel zegt, daar hij kenner was en in het land der papierfabriekatie woonde, dat echter toen nog niet in Frankrijk zijnen mededinger had overwonnen. Hij had wel goed papier in voorraad, denkelijk deugdzaam Hollandsch papier, maar gaf toch aan het fraaijere papier van LE GOUX voor zijn editie van MENAGE de voorkeur. Zie *Navorscher*, X, 258. Eerst toen Frankrijk hoogere invoerregten van het Hollandsch papier begon te heffen, legde men er zich des te ijveriger op toe om door eigen

ken en plaatwerken, zoo zij op Hollandsch papier waren gedrukt, ofschoon daarbij de mode ook wel eenigzins in het spel kwam.

In 1697 cf daaromtrent telde men in de Zaanlandsche dorpen al bij de veertig papiermolens; zij trokken ook de aandacht van czaar PETER, die niet alleen in dat jaar met de meeste belangstelling een tijd lang in den papiermolen *de Kok* verwijlde, maar ook later bij zijne reize door Holland met de czarin ten jare 1717 andermaal dien molen, waar hij zijne eerste proeve van papiermakerij had vertoond, bezocht en tevens den molen *de Walvisch* bezigtigde [1]).

Ook op de Veluwe breidde deze tak van nijverheid zich dermate uit, dat er ten jare 1740 al honderd acht en zestig molens werden gevonden, wier fabriekaat ook nu door stevigheid en buitengewone helderheid en witheid uitmuntte [2]).

Een levendige handel was hierdoor ontstaan niet enkel van papier, maar ook van boeken, die te Amsterdam, Leiden, 's Gravenhage en Rotterdam zijnen hoofdzetel had [3]).

---

fabriekaat dit in gelijke mate belaste Fransche uitvoerartikel te vervangen. Vooral het handelsverdrag bij den Nimweegschen vrede, in 1678 tusschen Frankrijk en de Nederlanden gesloten (zie *Groot placaatboek*, III, 368), werkte gunstig op de uitbreiding der papierindustrie in deze gewesten.

[1]) Onder de fabrijken en trafijken door PETER den Groote uit deze landen naar Rusland overgebragt, behoorde ook het papierfabriekaat. Te Zaandam had hij KAROTKIN in alles doen onderrigten wat met het papiermakersbedrijf in verband stond. Deze stichtte in Rusland de eerste papiermolens, die geheel en al op den Hollandschen voet ingerigt en gedreven werden. En toch waren deze niet de oudsten in het Muscovische rijk. Omstreeks 1650 had JOHAN VAN ZWEDEN, een voornaam koopman in Rusland van Hollandsche afkomst, reeds eene papierfabriek opgezet. Vergelijk SCHELTEMA, *Peter de Groote in Holland*, I, 108, 291; II, 22, 23, 154 en 228. *Rusland en de Nederlanden*, I, 153.

[2]) *Tegenwoordige staat van Gelderland*, bl. 430. Men verzekerde toen, dat er jaarlijks op de Veluwe omtrent 150,000 riem papier gemaakt werd, dat ten deele in ons vaderland werd gebruikt, ten deele naar Engeland en elders werd verzonden.

[3]) *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden*, bl. 570.

Het Hollandsche papier had nu voor geruimen tijd zijnen voorrang in Europa gevestigd; daarmede voorzagen wij zelfs Frankrijk voor een gedeelte, Engeland, Spanje en Portugal bijna geheel, alsmede de Oostenrijksche Nederlanden. Genua, dat tot dusverre nagenoeg alleen in het bezit van dien tak van koophandel was geweest, verloor dien bijkans geheel en al [1]).

In Frankrijk was men in 1730 al begonnen [2]) door tarieven en reglementen de papierindustrie aan banden te leggen, van welke verordeningen de voornaamste was het Tarif des grandeurs et des poids des différentes sortes de papier, qui se fabriquent en France, fixé par arrêt du conseil d'état du 18 Septembre 1741, hetwelk wij hiervoren reeds meermalen hebben aangehaald en dat door de Fransche schrijvers zelven als eene der hoofdoorzaken van den achteruitgang dier nijverheid in hun land en tevens van den toenemenden bloei der papierindustrie in de Nederlanden is beschouwd. Wat hiervan en van andere staatkundige misslagen der Fransche regering, die niet dan gunstig op de uitbreiding der papiermakerij in ons vaderland hebben gewerkt, door de zamenstellers van de *Encyclopédie méthodique* wordt gezegd [3]), is te merkwaardig, dan dat wij het niet in zijn geheel zouden overnemen:

---

[1]) Volgens SAVARY DES BRUSLONS, o. l. waren te Genua geruimen tijd 150 molens met papiermaken bezig; het werd ook in groote hoeveelheid naar de Spaansche bezittingen in Amerika verzonden. In het jaar 1720 nam ééne vloot alleen 105,796 riem papier van Genua mede. Spanje, dat ook nog zijne fabrieken te Segovia, Cuença enz. had, maakte ook veel gebruik van dit papier, hetwelk met het merk van de drie O's en het wapen van Venetië op de Hollandsche molens voor den uitvoer nagemaakt werd.

[2]) Daaraan was reeds vooraf gegaan het reglement door LODEWIJK XIV den 3 Junij 1675 gemaakt, waarbij onder anderen was voorgeschreven, dat ieder fabriekant ook de twee eerste letters van zijn naam en bijnaam als watermerk in het papier moest zetten.

[3]) *Encyclopédie méthodique ou par ordre de matières, par une société de gens de lettres*, Paris, 1782—1832, in 204 deelen, waarvan 8 arts et

„Avant 1671," zoo lezen wij daar, „la fabrication étoit très animée dans tout le royaume, ainsi que l'exportation du papier à l'étranger, sans le secours d'aucune législation; depuis ce commerce est decliné insensiblement. Si l'on n'est pas fondé à faire retomber cette décadence et ce dépérissement sur les reglemens, puisqu'il est visible qu'il y a plusieurs autres causes combinées et entre autres la révocation de l'édit de Nantes [1]), du moins doit on avouer, que la manutention exacte de ces réglements n'a pu s'opposer au progrès de ce dépérissement. Cependant, en 1730, 1739 et 1741, temps ou l'industrieuse liberté des Hollandois et leur concurrence minoient leurs fabriques, il semble qu'on n'ait trouvé d'autres moyens de rémédier à un si grand mal qu'en renouvelant les reglemens de 1671 et surtout en jetant au milieu des fabricans l'hydre du tarif, dont on avoit redouté les effets en 1671; auroit on envisagé ces entraves comme une ressource capable d'arrêter le succès de nos voisins et la décadence de nos fabriques?" [2]).

---

métiers, tom. V, bl. 547—551. „Observations sur le tarif des différentes sortes de papier, prescrit par les arrêts du conseil du 18 Septembre 1741 et du 12 Decembre 1730."

[1]) Onder de vlugtelingen, die bij de herroeping van het edict van Nantes, in 1685, uit Frankrijk naar andere landen zijn uitgeweken, zullen ongetwijfeld ook vele papiermakers geweest zijn. In Duitschland konden zij niet teregt; door het gildewezen waren zij er uitgesloten en nieuwe molens op te rigten was niet wel mogelijk, omdat zij zich moeijelijk lompen konden verschaffen, daar aan elken bestaanden molen eene landstreek was verbonden, die verpligt was dààr en nergens anders den afval van linnen kleederen enz. te koop te brengen (Lumpenrevier). In de Nederlanden daarentegen hadden zij volop gelegenheid om hunne kunst, die reeds aan duizenden van arbeiders werk verschafte, als middel van bestaan aan te wenden.

[2]) Het bleek weldra, dat het onmogelijk was zich op den duur te houden aan het formaat en het gewigt van het papier, zoo als dit bij de reglementen was voorgeschreven. Om de concurrentie met Holland te kunnen volhouden, werd den Franschen papiermakers toegestaan, ook vreemde soorten en formaten buiten het tarief te maken. „Sans cela," heet het elders, „les Hollandois, toujours libres de varier leurs formats et surtout les poids, qu'ils

Maar ook bij den nabuur was die voorspoed niet bestendig. Wèl was LUZAC in 1780 nog geregtigd om te verklaren, dat het papiermaken onder de voornaamste manufacturen van Holland in zijnen tijd behoorde en dat de Hollandsche papieren nog boven alle anderen uitmuntten in deugd en schoonheid; — maar tevens kon hij niet verzwijgen, dat de inlandsche papiermakerijen toen reeds aan het vallen waren geraakt. Als reden daarvan gaf hij op de lagere prijzen van het Fransche papier, dat hier te lande werd gesleten, de oprigting van papiermolens in de Oostenrijksche Nederlanden en het verbod van uitvoer van lompen in de aangrenzende landen [1]).

Dat in dien tijd wederom op schier alle drukkerijen in zijn vaderland bijna uitsluitend Fransch papier werd gebezigd, zal ook aan LUZAC niet onbekend zijn geweest. Althans één jaar voor de uitgave van zijn *Hollands rijkdom* had de oeconomische tak van de Hollandsche maatschappij der wetenschappen te Haarlem zich al verpligt gezien eene premie van twee honderd dukaten en een gouden medaille uit te loven voor den papiermaker in de Zeven Vereenigde Provinciën, die een soort van drukpapier, overeenkomstig in kwaliteit met de Fransche Bordeausche schilden, tot gelijke prijzen kon bereiden en ter drukpers leveren. Het genootschap had zich tot het uitschrijven van die prijsvraag gedrongen gevoeld door de overweging, dat jaarlijks wel

---

avoient fidèlement proportionnés aux besoins, auroient écarté nos fabricans d'un commerce, qu'ils faisoient seuls autrefois." In 1658 werd voor twee millioen livres uitgevoerd en in 1663 betaalde Engeland alleen voor papier honderd duizend pond sterling aan Frankrijk.

[1]) LUZAC, *Hollands rijkdom*, I, 352; IV, 86. Nog in de helft dier eeuw bekleedde het papier als artikel van uitvoer eene voorname plaats onder de verzendingen naar Portugal en Engeland. Het werd ingevoerd uit Frankrijk van St. Malo, Rochelle en Bordeaux. *Tegenw. staat der Nederl.*, 21*. hoofdstuk: van den koophandel op Spanje, Portugal, Vrankrijk en Groot-Britange.* Vergelijk E. H. DE ROOY, *Geschiedenis van den Nederl. handel*, bl. 839 en daar aangehaald VAN GEUNS, *Zaandam*, bl. 312.

zeventig of tachtig duizend riem Fransch papier, bekend onder dien naam en vele duizenden riemen van nog twee andere soorten, het Morlaix star bâtard, zijnde groot en het Morlaix schildpapier, zijnde klein formaat, uit Frankrijk werden ingevoerd en voor de binnenlandsche drukpers als onontbeerlijk werden beschouwd [1]).

De oeconomische tak mogt zijne goede bedoelingen niet met den gewenschten uitslag bekroond zien. De staatkundige gebeurtenissen, die ons weldra ons eigen volksbestaan deden verliezen, waren ook niet geschikt om deze nijverheid op te beuren, die zoodra wij onze nationaliteit hadden herwonnen zich wel eenigzins heeft hersteld en ook thans wederom vrij beduidend is geworden, doch slechts eene schaduw is van den luister, die in den bloeitijd der republiek de Hollandsche papierindustrie heeft gekenmerkt.

---

[1]) *Conceptvragen van den oeconomischen tak der Hollandsche maatschappij der wetenschappen te Haarlem van* 1779: *handwerken en fabriken*, bl. 81, n°. 136. De proefvellen, die bij den secretaris te zien waren, waren gemaakt „à Bourdeaux chez le sieur BOINETTE aux armes d'Amsterdam." De Bordeausche schilden kostten per riem 2 gulden 8 stuivers à 2 gulden 10 stuivers, Morlaix star bâtard 29 à 32 stuivers, Morlaix schildpapier 26 à 27 stuivers.

INTER
FOLIA
FRUCTUS
1784